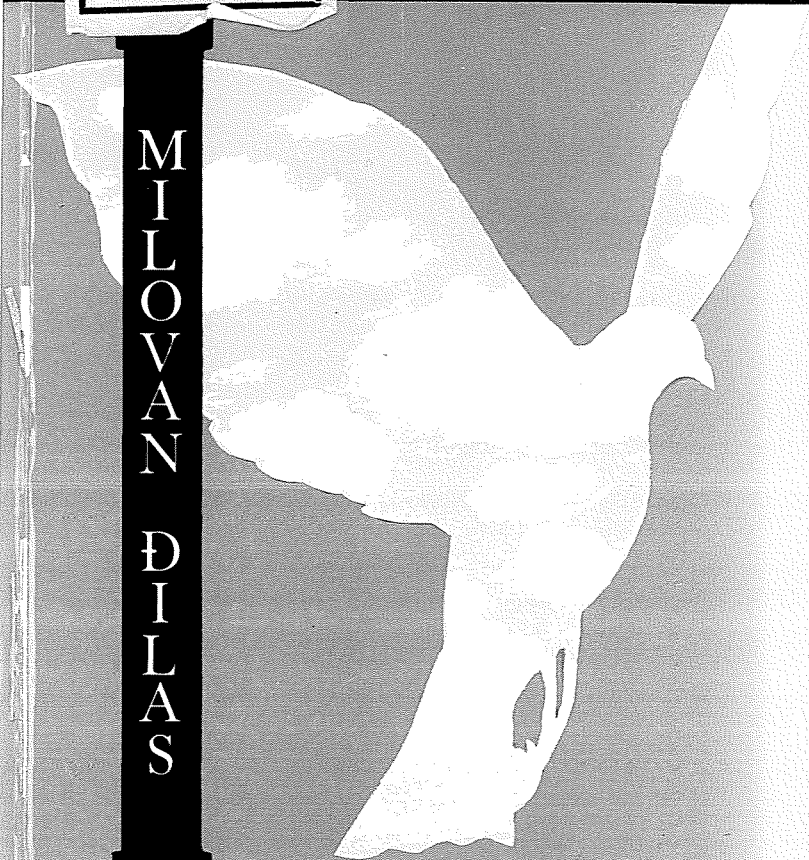

Народна библиотека

Србије

II 418203

MILOVAN
ĐILAS

TAMNICA I IDEJA

Milovan Đilas

Tamnica i ideja

LONDON 1984

Copyright © by Milovan Djilas

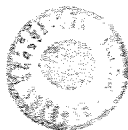
Sva prava su zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne sme biti preštampan bez prethodnog odobrenja nosioca izdavačkog prava.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

Izdavač:

Kolašinska liga za ljudska prava
c/o 16 Cumberland Road
Kew
Surrey
TW9 3HQ

II 418203

Published by:

Kolašin Human Rights League
c/o 16 Cumberland Road
Kew
Surrey
TW9 3HQ

Printed in Great Britain by
Whitstable Litho Ltd., Whitstable, Kent

POSVEĆENO

SINU ALEKSI

171239/94

I

Triput sam u životu bio slobodan — veoma blizu nepostojećoj, neostvarivoj apsolutnoj slobodi: dvared u zatvoru, a jedared u ratu. Može neko primetiti: svaki put u izuzetnim, mučnim i opasnim, smrtno opasnim, prilikama. Ali nije baš tako. Nego sam se apsolutnoj slobodi najbliže primakao u pomenutim prilikama baš zbog toga što sam u njima, u tim prilikama, najdublje, najpostojanije verovao. Okolnosti su besumnje doprinele da vera predje granicu života i smrti — da se ja dovinem slobode. Ali to ne bi bilo moguće da vera već nije u meni postojala kao potencijalno neslomiva — kao jača od svih divota života. Oni koji nisu imali takvu veru padali su, i padaju — spasavajući neponovljivi i predivni, goli život — u ropsku pokornost. Jer do vere, do ideje — do vere-ideje, ne dolazi se lako i prekonoć, makar se i neke njene komponente nasledjivale. Vera-ideja se stiče kroz strašnu borbu između dužnosti i ljubavi, između savesti i naslade — ona mora postati jedina ljubav i vrhunska naslada da bi postala i sloboda.

Ali neka niko ne pomisli da je u tom mom osećanju, u tom mom saznanju slobode bila presudna čvrstina, a ne sadržina, verovanja, odnosno sama ideja. Jer se čvrsto ne može verovati u koju bilo ideju, nego samo u onu koja se u svesti spoji sa sudbinom — s neizbežnim, najživotnijim tokovima života.

Ali kako znati — koja, kakva će se ideja spojiti s neizbežnim, najživotnijim tokovima i tako postati nepokorljiva, ako ne i pobednička? I koji i čiji su to tokovi? Na to nema pouzdanog odgovora. Mi to ne znamo, kao što ne znamo ni šta je i radi čega

je život, pogotovu život ljudski. Kanda se i tu, u tome, vrtimo u jednom, u najnedokučivijem, od krugova ljudske sudbine. Pučina života je neistraživa i nedogledna. Baš zbog toga je i vredno smelo se zaputiti u pučinu života. Naslada je u stremljenju k nedostižnom — u borbi, a ne u pobedi. Jedini, koliko-toliko pouzdani kompas jeste: čvrsto, nepokolebivo verovati u svoje uverenje, vezati svoju sudbinu za one snage koje su se saznanjem dovinule do neophodnosti proširenja uslova egzistencije — do novog kruga slobode. Dakle, spoj mističnog i racionalnog. Nek bude! Nisu li vera, verovanje, ideja, samim tim što su neotklonjivo, najljudskije ljudsko svojstvo, istovremeno i najtajanstvenija, nedokučiva misterija? Zar nije nemoguć, neplodan i ubitačan, svaki ljudski postupak koji nije unapred osmišljen, izveden iz mnogostruke, iz žive realnosti?

Nego, nije li i previše apstraktno razmišljanja — nisu li opisi doživljaja, nisu li životna iskustva i zanimljivija i poučnija?

NAJPRE: MUKE ZA SLOBODU, DOSLUČIVANJE SLOBODE

Te noći, krajem aprila 1933. godine, odveli su me — posle ponoćnog mlaćenja po tabanima volujskom žilom u kancelariji Vujkovića, šefa Četvrtog (antikomunističkog) odseka Opšte policije Uprave grada Beograda — odveli, odvukli su me agenti i gurnuli u ćeliju, kao da se oteresaju suvišnog i zamučnog bremena. Sapatnik iz ćelije, prenežni i naglo islabeli plavuškasti Slovenac, proplakao je, blažeći mi nakvašenom maramicom tabane bolovima raspomamljene i bolovima otkinute od ostalog tela. I meni su potekle suze — od poniženja i gordosti, od radosti: odoleo sam neodoljivim — strašnijim u slučenju, nego u realnosti — mukama, a nisam izdao svoje drugove. Znade, voljene drugove — oni su mi bili na pameti, a ne ideja. Istina, niko me nije ni silio na izdaju ideje, na odricanje od ideje. Policajce jedva ako odricanje od ideje zanima, i to tek pošto se izdaju drugovi, tek pošto se otkrije organizacija. Ideja su mi, na mukama, postali drugovi, ideja se inkarnirala u njima. Pa i više

od toga: ja sam se inkarnirao u njima. Ja sam se, odolevši, a da toga nisam ni bio svestan — preobrazio u drugove-ideju, organizaciju-ideju i time postao nesalomljiv. Tek kad se konkretizuje, tek kad se materijalizuje u vernim znanim saborcima i u svojoj organizaciji, svojoj državi ili partiji — ideja i postaje neuništiva.

Bilo je to na mansardi. Pod nama i oko nas je spokojno spavao Beograd i u njemu voljena, neprežaljena devojkica. Ali grada kao da nije ni bilo — iščezao je negde u obezličanim prostranstvima. A devojkica — devojkica se preobrazila u pažljivog gledaoca pred kojim se gordim, pred kojim sam stekao još jedan, najzvišeniji i najnepostizniji, razlog njene ljubavi: postajao sam gospodar stvarnog, spoljnog sveta samim tim što on za mene, ukoliko je postojao, više nije bio i nešto svoje, neotudjeno.

Ja se tada — u ćeliji, posle mučenja — nisam sećao da me je i majka, u detinjstvu, prečesto, šibala noću, uspavanog, jer me nije mogla prekodan uhvatiti da me kazni zbog nevaljalstava i pasjaluka, a na konak sam se morao došuljati: vampiri iz globalja, veštice i zduhaći iz tmina, djavoli iz klisurina, vukovi iz klješćina, guje iz šipraga i odsvukud zli ljudi bili su strašniji od majčinih šiba. Premorenog od upasanja stoke i igre i kavgi s decom, mene iz teškog, iz kratkonočnog letnjeg dečjeg sna u prvi mah nisu budile majčine šibe po ogolelom telu: majčine kletve i majčine šibe su, u prvi mah, upadale u san ili izmicala iz njega. A majka, majka je bila tvrdog morala, ličnost od reči: bila se zaklela, prekodan, da ću joj platiti za svoje nevaljalštine. Šibajući me, ona je navaljivala: Reci, da nećeš nikad više! — A ja baš to nisam mogao da izustim. I zvižduci šibe i moje jaukanje su se nastavljali, sve dok se ne bi istutnjio gnev majčin, sve dok u majci ne bi prevladali žaljenje i briga. Zaspivao sam naglo posle tih majčinih šiba — unesrećen zanavek što me majka, što me niko ne voli i što, zločest, ljubav ne umem ni da zaslužim...I te noći posle mučenja — posle tri-četiri noći iskidane nesanicama u očekivanju mučenja — zaspao sam, ali tvrdo i samozadovoljno, ruku skvrčenih lancima i duše obogaćene.

Nije me razdirala, nije me gonila u očaj, ni mržnja prema mučiteljima — više sam ih prezirao, pa i sažaljevao, zbog

njihovog sramotnog i ropskog zanimanja. Sveg me ispunjavala, sveg me napinjala ljubav za svoj svet — svoje drugove, svoju organizaciju: zaslužio sam, odbranio sam njihovo poverenje u mene, stao najzad na put bratstva i slobode.

Ta noć, noć mučenja, bila je početna, ali nezamenjiva u postavljanju pitanja: kako i zašto se postaje izdajnik? A odgovor na to pitanje mogao sam formulisati tek mnogo kasnije, s obogaćivanjem svojih iskustava i saznanja.

Izdajnik se ne postaje u mučenju, nego — u neuporedivo najvećem broju slučajeva — pre mučenja. Prelomni trenutak ka izdaji nastaje, najčešće, već u onim ošamućujućim i bezrazložnim početnim šamaranjima, pretnjama i maltretiranjima kojima policajci omekšavaju i prepariraju krivca već pri stupanju u zatvor — odnosno "ubedjivanjima" kojima politički vođi "ispiraju mozgove" svojih kolebljivih nezadovoljnika. Ali mnोजना pripremaju sebe za izdaju — za slučaj mučenja već i pre hapšenja, na slobodi: budući izdajnik se ponajpre prepoznaje po naizgled nenametljivoj, lukavoj radoznalosti, kao što se provokator ponajpre otkriva odsustvom interesovanja, odnosno prividnim interesovanjem, za teoriju. Budući izdajnik, za razliku od delatnog provokatora, revno buba teoretske apstrakcije — kao da u tome traži spasenje od pomisli na mučenje i od prividjanja muka, od strašne mučeničke stvarnosti koja ga očekuje. Ali i budući izdajnik i delatni provokator neobuzdano, bezumno vole život — svakakva uživanja, sigurnost i toplinu.

Ko hoće da se bori, da se žrtvuje za ideju — da bude ideja da bi zagospodario životom, mora se čuvati života, ne sme se dvoumiti između života i ideje — sem kad se radi o promicanju ideje. Jer život je sam po sebi izdaja i zabluda — navodi na izdaju i zabludu. Jer izdaja je ideje i sebe i suboraca ako se čovek dokraja preda životu, jer zabluda je ako se život shvati i prihvati kao jedina, kao najviša vrednost, kao opravdanje neetičkog, malodušnog ponašanja. Jer ideja, život za ideju, življenje idejom jeste najuzvišenija, neprolazna vrednost života. To i jeste život u svom prečišćenom vidu — duh, nadahnuće života. Slabić, izdajnik, više je svojstvo, nego stanje: zatvor, mučilište i mučenje, izdajnici i slabići nose u sebi pre nego su i dospeli na strašni ispit.

I kao što se može pretpostaviti, nabubana ideja niti raskrču-

je stvarnost, niti spasava od izdaje i klonuća. Samo ideja koja je komponenta prakse i komponenta ličnosti, ideja-realnost i ideja-ličnost — samo takva totalna ideja odoleva iskušenjima i osigurava borcu da nadživi svoju smrt: pobeđuju vernici, a ne sumnjala i oklevala. Skeptici su prijatni u salonima, ali pogubni za istoriju, za život nacija.

Takav borac s takvom idejom ne treba, nema razloga, da se boji ni tamnice, ni mučenja, pa ni smrti — preživeće i živeće u saborcima, u živoj ideji. Ali biće samopouzdaniji i lakše će podneti muke ako bude unapred znao još neke, glavne, "slabosti" mučenja i mučitelja:

1. Nema muka koje mučitelji mogu izmisliti, a da ih mučenik predan ideji i rešen na smrt, ne može podneti. Mučitelji mahom i ne raspolažu velikom, pronalazačkom maštom u izmišljanju muka. Oni ponajčešće, jer to je ponajlakše, idu uhodanim stazama i koriste isprobane, nasledjene i svoje, načine mučenja. I služe se, takodje, isprobanim, pripremljenim orudjima: volujskim žilama, pendrecima, kesicama s peskom, iglama, ricinusom, strujama i sličnim. Dešava se doduše — pogotovu tamo gde mučenja nisu u redovnoj, državnoj praksi — da se policajci služe, mahom u besu i hitnji, i orudjima koja su im nadohvat — olovkama (među prstima), fijokama (u koje zatvaraju šake), stolicama (kojima gruvaju uhapšenika), a najčešće svojim šakama kao najneposrednijim, najisprobanim i najkomotnijim sredstvom.

2. Mučenika zastrašuje i izbezumljuje mašta više nego samo mučenje, kad do ovoga već dodje. Zbog toga zatvorenik treba da nastoji svim silama — avaj, te sile su prečesto slabije od njegove mašte, u kojoj se skriva nagon za životom — da se ne uživljava unapred ni u mučenje, ni u pojedine muke. Suzbiti sasvim divljanje mašte nije moguće. Ali ako mučenika posluži sreća — odnosno ako policija ne bude imala dovoljno ćelija — pa ga smeste zajedno s drugim zatvorenicima, to mu pruža mogućnost da u pričanju i pričama i u dokonim igrama skraćuje vreme, a time i skraćuje divljanje mašte. Ali ako je sam, u ćeliji, onda mučenik treba odmah, neodložno, da skraćuje svoje vreme kako god može — čišćenjem ćelije, brigom o svojoj higijeni i sličnim. Jer vreme je nepopravljivi, zakleti neprijatelj zatvorenika. I

mada vreme u ćeliji — bez knjiga, bez hartije i pera, bez ičega svoga — protiče relativno brže, nego u skupnoj zatvorskoj prostoriji, ono je dosadnije, ono je ubitačnije svojom jednoličnošću.

Uoči mučenja i u mučenju vreme, vreme bez događanja, raspljuje maštu i pojačava mučna uživljanja u "nesnosnim" mukama. Zbog toga se treba odmah, neodložno učiti suzbijanju mašte, zavaravanju i gospodarenju maštom: čim počne mašteno uživljanje u muke — treba skrenuti svoju misao na nešto drugo, na šta bilo drugo. To nije lako, naročito u početku, neuvezbanom zatvoreniku. Ali je izvodljivo: čim se javi uživljanje, nateraj sebe — svoje mišljenje, da misli nešto drugo. I tako neprestano, uporno, svaki put: muči svoj um — da on ne bi mučio tebe. I um će se, najzad, pokoriti — on nije odvojen od volje, od ličnosti, iako je bezmeran i neobuzdan u svojim mozganjima. Jer baš zbog toga što je takav — bezmeran i neobuzdan — um je neograničen i nesputan u izboru tema. A i u najtežim, nezamislivo nepovoljnim okolnostima — kad su sputane i noge i ruke, kad do zatvorenika dopiru po svu noć jedino krikovi mučenika i psovke stražara — zatvorenik može da skreće svoju maštu, svoj um, koncentracijom na konkretnosti, na tačke na plafonu ili na dovratnicima — posmatranjem upornim i ukočenim, sve dok mu okolne konkretnosti, okolne tačke ne nestanu. To je teško i mučno, ali smiruje i okrepljuje i moguće ga je do iscrpljenosti ponavljati.

A nikad, ni u jednom trenutku, ne treba smetati s uma ideju. Treba je stalno prizivati, stalno biti s njom. Ona nikad ne izneverava, ona nikad ne malakše — ako se s njom i u njoj traje i misli. Ona za vernost nagradjuje hiljadustrukom vernošću, ona je veza s predcima i istorijom, ona je jedino pouzdanje, jedina pouzdana budućnost. Življenje, pačenje njome i radi nje jeste neprekidiva veza s vremenom i prostorom, s večnošću i beskrajem. Ona je ona veličanstvena sveljudskost i svenarodnost u kojoj i kojom ličnost pretrajava i svojom smrću se obesmrćuje.

3. Muke, pa i pojedinačna mučenja, imaju granice trajanja, odnosno naše telo ima granice podnošenja. Kada mučenje dosegne tu granicu telo i duh se brane nesvešču. Štaviše, u trenucima nesvestice muke postaju i slatke, pretapaju se u naj-

suptilniju, najspiritualniju nasladu. Time počinje i pobeda nad mučiteljima i mukama.

4. Ne treba se — a i uzaludno je — bojati smrti na mučenju. Policajci su oprezni, uvezbani mučitelji, a i sadisti su među njima mnogo redji, nego što se to misli — pogotovu nego što misle protivnici vlasti i potencijalni politički krivci. Surovost, žestina i poduzimljivost su kod policajaca komponenta profesije — komponenta koja vremenom postaje i navika, deo ličnosti. Ali ta komponenta ne obuzima ličnost u tolikoj meri da bi se ona predala ubilačkim čudima i bezumnoj samovolji. To se pogotovu odnosi na političku policiju i njene službenike u diktatorskim režimima, jer njih tamo kontrolišu politički šefovi, a i sama njihova politički disciplinovana i uigrana organizacija. Političke policije, po pravilu, ne ubijaju, a niti muče — ako im nije naredjeno, ako to ne spada u politički kurs diktatora i oligarhije. Policajci, pogotovu politički policajci, po pravilu su inteligentni, iskusni i odmereni — inteligentni, iskusni i odmereni i u mučenju — sem kad im je naredjeno, ili kad su ovlašćeni, da se ponašaju suprotno tim svojstvima. Oni ne mogu, ne smeju, drukčiji da budu — biraju ih političari za obavljanje najosetljivijih i najvažnijih, političkih poslova. Samo pukom slučajnošću može se dogoditi da krivac podlegne mučenju, ako nije naredjeno da se s njim postupa ne pazeći na njegov život: a od slučaja, od slučajne pogibije, niko nikad nigde nije mogao biti usčuvan.

Zbog toga se ne treba bojati ni od sadista-policajaca, premda policije ni u njima ne oskudevaju i rado se njima služe. Uistinu su sadisti-policajci manje opasni, nego policajci-nesadisti. Sadisti su strašni, ali neefikasni. Jer sadisti, mahom razmetljivi slabići, služe za ono za šta jedino mogu da služe: za zastrašivanje i izbezumljivanje. Jer policije, odnosno policijski šefovi, sadiste koriste, ali ih strogo kontrolišu da ne bi kompromitovali svojim bezumnostima i neodmerenostima vlast i vladajuću politiku i izazivali suvišne komplikacije s javnošću, s rodbinom i prijateljima krivca. Pa i u slučajevima retkim, ratnim i revolucionarnim, kad je krivac već unapred, bez suda, osuđen na smrt, policajci izbegavaju da krivac umre na mukama. Ne zbog toga što bi ga žalili, nego što je propisima i praksom predviđen način uzimanja ljudskog života — strelja-

njem, vešanjem ili nekim drugim načinom — što je uzimanje ljudskog života takav ritual kojim se dželati obezličuju, koji s dželata skida greh i prebacuje ga na državu, na vlast i političare kao na "više", "neumitne" sile. No nezaziranje od smrti, prevladavanje straha od smrti na mučenju i u tamnicama ima i druge, praktične i spiritualne, metafizičke prednosti: to olakšava podnošenje muka i učvršćuje uverenje u njihovu prolaznost, to uzdiže mučenika na visinu ideje, poistovećuje mučenika s idejom — s čistotom, s bezgrešnošću i besmrtnošću ideje.

ZATIM: SMRTNO HRVANJE ZA SLOBODU, SUMNJANJE U IDEOLOGIJU KAO SLOBODU

Usred najstrašnije bitke jugoslovenskog revolucionarnog rata, u junu 1943. godine na Sutjesci, u šumskim vlažnim noćima, s grupicom izrazbijene vojske — u meni su, mimo moje volje, oživljavale nasledjene vizije i atavistička shvatanja. Nemci i Italijani su divizijama zatvorili klisure i zaposeli vrhove. Planinske i kaznene jedinice, s policijskim psima i planinarima, koji su već pre rata — zlu će trebati — istražili putljage, udoline i vrhove, pretraživali su šume, gazili duž brzaka da u nekom zapečku ili pod žilama živ stvor ne pretekne. Gruvanje topova i treska granata su bili zamukli. Svud okolo su praskale ručne bombe, štekтали mitraljezi i razglegali se puščani pucnji — Nemci i Italijani su ubijali naše ranjenike, rešetali naše bolničare i nedužne, zapanjene begunce iz okolnih sela. Pitao sam se: Šta je rat, kakva je to sila, nadljudska u ljudima, dovela nemačke doktore i italijanske pevače u crnogorska i bosanska bespuća — da istrebljuju čobane i studente? — I mada mi je naš otpor, naše ratovanje, bilo i opravdano i shvatljivo — pitao sam se takodje: A šta nas, pobunjeničke snage našeg naroda, goni na otpor, u neravne bitke i bezmerna, bezumna pustošenja?

Prezalogajivalo se, pridremljivo se i razmišljalo se s leševima i pogibijama — usred ljudske kasapnice od koje niko nije bio pošteđen, iz koje je samo slučaj mogao ponekog da spase. Prekoračii smo granicu smrti, ušli u smrt kao u neizbežnost.

Trajalo se sa smrću, u smrti. Da, nije već bilo ni mržnje — one mržnje utemeljene i podjarivane ideološkim postavkama i dobrovoljnim dužnostima. Neminovnost, nedokučiva i neizbežna. Za razliku od naših neprijatelja kojima su upravljali mehanizmi ideologije i soldateske — mi smo branili gole, lične živote i borili se za postojanje svog naroda kao subjekta među narodima. Baš zbog toga — zbog tog prekoračenja granice smrti, zbog te rešenosti na smrt za lik, za sudbinu svog naroda — mi smo bili slobodni: slobodniji, pa i hrabriji i preduzimljiviji, od naših neprijatelja.

U tim danima, u najsmrtnijim trenucima, nisam sumnjao ni u jednu postavku svoje ideologije — marksizma-lenjinizma. Ideologija mi je stajala u svesti čvrsto, kao i klisurine čije vrhove je zaposeo neprijatelj, budno motreći na svaki znak života u šumama. Ali mimo nje, pa i nasuprot njoj, javljale su se nove — ili možda stare, iskonske — pomisli i sumnje: šta je rat, zbog čega ljudi ratuju, ima li kraja, doglednog, ratovima?

Te pomisli i sumnje su ustvari i bile istinske ideje — ideje koje izniču iz postojanja, iz hrvanja na život i smrt, iz iskustava prošlosti i sanjarija o budućnosti...Pa i sama ideologija, marksizam-lenjinizam, dobijala je s tim novim, egzistencijalno-nacionalnim idejama — ili sam ja ideologiji, još vezan za nju, to pridavao — neke dublje korene, plodnija i svetlija opravdanja. Bez toga bi ta ideologija mogla biti oduvana, kao travčica s kamena, i zamenjena nekom drugom, pogodnijom ideologijom.

Te ideje, naslućene i neizrečene, možda dokraja i neizrecive — te ideje su davale tom boju na Sutjesci smisao i opravdanje koje nikakvo logičko rezonovanje nije moglo da formuliše: smisao i opravdanje te bitke, iskazivali su se samom bitkom, samim smrtnim obračunavanjem. Svesna rešenost na smrt i spontana, nepogrešiva i neobuzdana borba za život. Ideja-bitka, ideja-rat, ideja-život.

U 1983. godini će biti četrdeset godina od bitke na Sutjesci. I ja pokušavam da iz nje — iz saznanja i osećanja koja je ta bitka zgomilala u moje biće, a koja su se iščišćavala i racionalizovala u toku tih mnogih godina — dam bar skroman prilog objašnjava vanju rata.

Baš zbog toga što je to bila za mene, za vojsku u kojoj sam

bio, bitka s one strane smrti — baš zbog toga se u mojoj svesti javila diskrepancija između usvojene, “svesne”, marksističke ideologije i realnosti bitke, odnosno novih pomisli i sumnji. Naime, ideologija je učila: ratovi su proizvod klasnih suprotnosti i klasnih interesa, a jednog lepog dana, u besklasnom društvu, u komunizmu, s nestankom klasa neće i ratova, kao i svake druge nužnosti nasilja. A bitačna realnost, bitka kao život, sugerisala je, nagoveštavala je mom umu mnogo složeniju i trajniju, ako još ne i neprolaznu uzročnost ratova.

I tako danas mislim ono što sam tada, na Sutjesci, tek samo slutio.

Dokle god unazad dopire naše znanje o ljudima, o njihovoj preistoriji i istoriji — narodi, plemena i socijalne grupe su ratovali. Iz toga bi se moglo zaključivati da su ratovi svojstvo ljudske prirode. A baš za to nema pouzdanih dokaza, kao što ih nema ni za suprotno — da ljudi kao takvi nisu naklonjeni ratovanju i dominaciji. Jer mada se zna podosta o čoveku i njegovom ponašanju, doista se još ne zna — a nadajmo se da se neće ni saznati, jer bi time čovek postao banalni rob — suština ljudske prirode. Moderni biolozi dokazuju — možda su i dokazali — da životinjski svet ne ispoljava, ni prema tuđim vrstama, takve planske i toliko “krvoločne” “nagone” kao čovek — kao ljudske zajednice i njihovi predstavnici: možda se samo neke vrste insekata u “krvoločtvu” približuju čoveku.

Po mome mišljenju — do toga sam došao u svojim zatvorskim razmišljanjima, prvenstveno u godinama od 1962. do 1966. — ratovi i građanski ratovi potiču iz ljudskog uma i iz ljudskog društva, iz ljudske zajednice kao takve: samim tim što misli i živi u zajednicama čovek mora i da ratuje. Ljudski um proizvodi ideje. Ali on, um, ne čini to nezavisno od realnih uslova i duhovnog nasledja. A ideja je ideja ako se javi u “savršenom”, u apsolutnom vidu — ako je idealizacija, odnosno intelektualno tumačenje, realnog sveta. Sveta realnog kao prošlost, kao sadašnjost ili kao budućnost, tačnije — sveta kao sve to troje skupa. Jer um je sklon ka istini, ka apsolutnom. Niko doista ne zna kakve će biti posledice neke ideje, pogotovu ideje političke, sračunate na izmenu ljudskih odnosa. Sva dobra, ali i sva zla, začinju se najpre u ljudskom umu. Zbog toga treba biti oprezan s idejama, makar što su one najtvorački-

ja neizbežnost čovekova. A samim tim što je čovek, ljudska vrsta, prisiljen da živi u zajednicama, osuđen je i da se bori, da ratuje za te zajednice — bilo za odbranu postojećeg, svog i životnog, bilo za osvajanje, za pretvaranje tuđeg u svoje, u svoje životno.

Zbog toga — zbog tih neminovnosti rata, u ratu je sve sem ratovanja neefikasno, besmisleno i jadno. Jasnije, potpunije rečeno: zbog sklonosti ljudskog uma idejama, idealima i idealnim projekcijama, zbog neminovnosti ljudskih zajednica da se bore — ne treba se orijentisati na “večni mir”, nego se za mir uporno boriti. Boriti se za mir, za život ovih živih ljudi i njihovog poroda baš zbog toga što je pouzdanije da će ratova biti — ako, možda, i ne većito, a ono u doglednoj budućnosti — nego da ih neće biti. Jer jedino je ideja života vredna svih napora, pa i žrtvovanja svog života. Nijedna druga ideja nema, niti je imala, izgleda da živi i preživi — da pobedi. Danas je nov, konkretan, samo vid, samo način izražavanja, te nejasne, nedokučive i neodoljive večne uslovljenosti. Boriti se za mir u ovom i ovakvom svetu — svetu duhovno zatrovanom i životno zakrvljenom, snagom i svešću, oružanom silom i verom u novi harmoničniji svet, u svoj svet kao najbolji od svih mogućih svetova.

Podela ratova na “pravedne” i “nepravedne”, mada nasledjena iz pradavnih mudrosti koje je vreme činilo mudrijim, ne izgleda mi danas dovoljno preciznom, dovoljno efikasnom: termin pravda i pravedan potiču iz možda pravednijeg, religioznog mišljenja, i baš zbog toga su nedovoljni za obogaćena, racionalistička, “zapadnjačka” saznanja. Ratove bi, držim, trebalo deliti na nužne i nenužne, na narodne i oligarhijske. Pri čemu je sasvim sporedno da li narodni rat vodi grupa, a u oligarhijskom ratu učestvuje bezmalo čitav narod: presudno je da li je za narod, za njegov opstanak i razvoj rat nužan ili nenužan. I mada ni za tu procenu ne postoje pouzdani kriteriji — svak svoj rat smatra narodnim, a sve ratove vode grupe, elite i oligarhije — ipak iskustvo, iskustvo samog rata, ubrzo otkriva i njegovu prirodu.

Najmanje se nad uzrocima i prirodom ratova danas zamišljaju oni — to su u prvom redu komunisti — koji su verovali i

obećavali da sa njihovom pobedom, s nastankom društva formiranog po propisima njihove ideologije, nastaje i svet bez ratova.

I baš taj njihov nemar u pitanjima rata dokazuje, možda više no išta drugo, ne samo varljivost njihove, i svake, "naučne" ideologije, nego i nasilni, bezakonski njihov monopol nad društvom. I mada je apsolutno "naučna" pouzdanost njihove ideologije razbijena samim tim što se i njihov internacionalni pokret razbio na nacionalne pokrete, a nacionalni pokreti pak na različite frakcije — monopolistička vlast traje i vodi osvajačke ratove ne samo protiv tuđih ideja i poredaka, nego i protiv dojučerašnjih drugova i srodnih, čak istovetnih poredaka.

Javljuju se nove vojno-ideološke imperije. A s tim, narodima i ljudskom rodu prete, predstoje, najstrašniji ratovi — najstrašniji ne samo zbog razorne moći modernih oružja, nego, još više, zbog zatvorenosti, zbog ideološkog, vlastodržačkog monopolizma novih, partijsko-birokratskih klasa.

Te klase nemaju moralnog dvoumljenja u upotrebi kojeg bilo, pa i atomskog i biološkog oružja, jer nisu ni podvrgnute javnosti — dvoumljenje se za njih javlja samo s opasnošću za vlastiti opstanak. Najstrašniji ratovi predstoje, po svemu sudeći, između komunističkih država — država s totalnim monopolima partijskih, političkih birokratija.

Svet je ušao u atomsko-elektronsku epohu i epohu ideoloških ratova — ratova motivisanih i inspirisanih "apsolutnošću", "nesumnjivom prednošću" "svojih" vrednosti i "svog" načina života. Ideološka bezumlja haraju umovima, pleneći, porobljujući čitave nacije, milijarde ljudskih bića. Racionalno mišljenje, ako hoće da izbegne jalovo tavorenje, mora i samo da postane fanatično i ratoborno — fanatično i ratoborno za slobodu, odnosno da se ukoreni u adekvatnoj, disciplinovanoj i samouverenoj masovnoj organizaciji.

A rat je tamnica — tamnica najsurovije, nametnute i voljne discipline, nametnute i voljne smrti. Izlaza iz te tamnice — iz opasnosti od rata i ratovanja, nema drugog nego ubojnim ratnim sredstvima: ne radi se, i nikad se nije radilo, o tome šta treba činiti nego šta se mora činiti.

NAJZAD: SAVLADJIVANJE SEBE I IDEOLOGIJE — DOKUČIVANJE SLOBODE

Čitaocu koji nije dovoljno, ili nimalo, obavešten:

Ja sam se već kao student, na početku tridesetih godina, uključio u ilegalni komunistički pokret i sa 27 godina dovinuo u najviši ilegalni partijski forum. U dosadašnjoj mojoj raspravi-priči, dva odsudna, najdramatičnija zbivanja u mom naslučivanju slobode i hrvanju za slobodu — mučenje na policiji i bitka na Sutjesci — u najužoj su vezi s mojom komunističkom aktivnošću, ako ne i njena kulminacija. Treće, najpunije — a ja držim i konačno — moje saznavanje slobode i sračivanje s njom, zbilo se za vreme mojih tamnovanja u tamnicama Titovog režima — zbog kritike savremenog, lenjinističkog komunizma, naročito njegove totalitarne prakse.

Čitaoca, čak i obaveštenijeg, pogotovu onog demokratskih uverenja, može začuditi takvo, besumnje naizgled kontradiktorno, povezivanje slobode, ideje slobode, s komunističkom delatnošću, odnosno — stradanja za komunizam sa stradanjem pod komunizmom. To utoliko pre što se, i nestrogo uzev, komunizam, ni kao teorija, a pogotovo kao praksa — kao vlast, ne može vezivati s idejom i idealima slobode. Sloboda je za komuniste "ostvarena nužnost", a budući je komunizam "istorijski nužan", to znači, uprošćeno rečeno, i totalnu vlast komunista kao "ostvarivača" te "nužnosti".

Ali ni taj problem nije tako jednostavan da bi se s njim izišlo na kraj uprošćenim negiranjem komunizma kao slobode. To utoliko pre što ideja — svaka, pa i komunistička — ne može biti verno procenjena izvan njene primene u konkretnoj stvarnosti, odnosno izvan njene kreativne, socijalne i svake druge uloge.

Ideje nemaju apsolutnu, vanstvarnosnu i nezavisnu valjanost. Pogotovu to nemaju političke ideje, jer su one i "smišljene" radi uticanja na realnost i radi konfrontiranja s drugim idejama. Za procene svake političke delatnosti, pogotovu političkih ideja kao idealizovanog izraza politike, uspeh je, makar ne i jedini, najpouzdaniji kriterij valjanosti. Pa ako politička ideja uspe, u datim uslovima, da "objasni", da iskaže datu

realnost — tačnije rečeno: da mobiliše za borbu određene snage — ona time pouzdano potvrđuje i svoju relativnu valjanost, svoju životnost. Time valjanost ideje nije data jednom za uvek nego, kao što rekoh, za datu realnost, pa se s nastajanjem novih snaga, novih odnosa, menja i valjanost ideje. Tako i komunizam: nepobitnost da vlast komunista, odnosno komunisti monopolistički vlastodršci, jesu najobuhvatnija, moderna tiranija, ta nepobitnost sama po sebi ne potvrđuje komunizam kao apsolutno zlo — da li apsolutno zlo i postoji — kao zlo u svim vremenima i svim uslovima. Kada ne bi bilo tako — zar bi za ideju komunizma trpeli mučenici nepojamne muke, zar bi za njega ginuli milioni?

U odnosu na određene snage i određene odnose u određenom vremenu, na primer u odnosu na fašizam ili lične tiranije latinskoameričkog tipa — komunizam je značio i znači racionalniji, pa i slobodniji, poredak za većinu beznađenih i ugroženih. Dakako ne za izbornu većinu: komunistički poredak se i ne zasniva na izborima. Ovde je reč o revolucionarnim slojevima, koji u težnji za promenom dotrajalog nesnosnog stanja idu s komunistima i predstavljaju, u datim uslovima, najdinamičnije snage nacije, kao što su omladina, delovi inteligencije i radničke klase, seoska sirotinja, oružane formacije. U tom smislu i Staljin, i Mao, i Tito imali su — za mene u to nema nikakve sumnje — za sobom takvu većinu: inače se ne može objasniti ni čvrstina njihove vlasti, ni trajanje i posle njihove smrti poredaka koje su oni predstavljali. I Hitler je imao za sobom takvu većinu. Teror je neosporno igrao u pridobijanju takvih većina znatnu ulogu. Ali ni taj teror ne bi bio moguć bez podrške najdinamičnijih snaga i bez ideologije zasnovane na vrednostima, makar vremenim, privremenim: u komunističkim diktaturama na industrijalizaciji i veri u savršeno društvo, u nacističkoj Nemačkoj na izvlačenju nacije iz podređenosti i na rasističkim mitovima.

Danas, posle brojnih raznovrsnih iskustava s komunizmom kao praksom, nije nimalo teško uočiti manjkavosti same komunističke ideje. O tome već postoje nepristrasne, teorijske i dokumentovane kritike: baš se “naučnost”, odnosno “neizbežna” “istorijska misija” komunista, koja je komunističkim pokretima davala ubedjenost, otkriva ne samo kao pseudoreligioz-

no učenje nego i kao iluzije u nepogrešivost same nauke, a pogotovu “izgradnje društva na naučnim osnovama”.

Ali pseudoreligija, kakva je u suštini komunistička ideologija, može da igra, i još uvek igra, ulogu religije u određenim prilikama i određenim masovnim pokretima. I religija — danas smo baš svedoci toga, na primer u nekim islamskim zemljama — može pod određenim uslovima da igra ulogu političke ideologije.

Zbog toga se ne treba čuditi što komunisti, pogotovu komunisti-vernici, u određenim periodima i u konkretnim zbivanjima, doživljavaju komunističku ideju kao slobodu, a žrtvovanje i stradanje za nju kao oduhovljenu sreću. Ja sam u beogradskom mučilištu kraljevske tamnice pre rata i u istrebljivačkoj bici na Sutjesci, o čemu je već bilo reči, bio samo jedan primer za to — primer možda i ne najizrazitiji ni po doživljaju ni po stradanju.

Ali ako ideje nemaju apsolutnu, jednom za uvek datu i od prakse nezavisnu valjanost, one plene duhove i menjaju odnose jedino ako budu shvaćene i prihvaćene kao apsolutne, kao “više istine”. Apsolutna vera u neapsolutno — to je i jeste najstvarniji, najstvaralačkiji odnos ličnost-ideja, a kroz to i politički pokret-ideja. Konačna vera u nekonačnu ideju — u nešto što znamo da nije konačno, nego vreme i kao vreme istinito i pravedno — u tome i jeste kreativnost politička i svaka druga. Čvrstina i postojanost te veze uz individualne odlike i srećne ili nesrećne slučajnosti, i jeste mera uloge u istorijskim zbivanjima i u životu grupe, naroda, čovečanstva.

Tako sam ja, kao i mnogi revolucioneri-idealisti, prihvatio i doživljavao ideju komunizma, pa za nju i trpeo i glavu zalagao. Sve dok u sukobu sa Staljinom 1948. godine, a potom i s Titom 1953. godine, nisam počeo da uvidjam ne samo nesaglašenost ideje i prakse, nego i da naslućujem prevazidjenost, a samim tim i pogrešnost, same ideje. S tim sam zapadao u moralne dileme, s tim su se začinjala u meni nova saznanja, nove ideje — možda manje nove nego što sam držao, ali besumnje više moje — najpre moja “jeres”, pa moje “otpadništvo”.

Do tih saznanja o komunizmu i o značaju ideja ja bih došao, kao i mnogi pre mene, i da me Titove vlasti nisu bacile, u dva

maha (1956-1961. i 1962-1966. godine) u devetogodišnju tamnicu. Već sam bio utamničen svojim novim idejama, a ukoliko je neko rob ideja, utoliko je i slobodnije ljudsko biće. Devetogodišnje boravljenje u tamnici za svoje ideje imalo je dejstva samo utoliko što je te ideje u mom saznanju razvijalo, a moje verovanje u njih činilo apsolutnim — apsolutnim kao u vremene istine, a ne kao neizmenjive dogme.

Ali to saznavanje i ta vera su se utemeljivali postupno — u dve faze, kao i moje tamnovanje. To saznavanje i ta vera su najuže povezani s tim tamnovanjima.

U prvoj fazi, na mojoj prvoj robiji (1956-1961.), ja sam se još borio sa samim sobom, odnosno još sam u sebi dozreavao ideje.

Ta borba sa samim sobom već nije bila sumnjanje u ideje, nego precenjivanje moći sveta, odnosno moći vlasti. Tačnije rečeno: sumnjanje, povremeno, u vlastite moći. Drukčije rečeno: ideja se, u meni i kroza me, još borila sa spoljnim svetom, s vlašću.

Svakako bi te sumnje bile manje i manje pustošne da ja tu vlast nisam dobro poznao, da je nisam i sam gradio i dugo joj pripadao. Moj um se već bio odvojio od te vlasti, ali moj život, život mog sinčića i moje supruge, još je zavisio od nje — od razborite ili nerazborite procene vlastodržaca, ako ne i od njihove dobre ili zle volje. Trebalo je prevazići sebe, prevazići ne samo svoj život, nego i svoju savest i odgovornost za život svojih najdražih. Ideja nema milosti, ponajmanje prema onima u kojima se začela ili onima koji u nju izistinski veruju.

Moji postupci i moja zaključivanja su bili razumni, čak — ako se tako može reći — i preveć razumni, preveć promišljeni i preveć tačni. Ali su me, neizostavno, na smenu i uporedo, spopadale sumanute uverenosti da ću poludeti, da već ludim, i da će neprijatelj, vlastodršci, iskoristiti moje ludilo da kompromituju, da zatru samu ideju. Bila je to nemilosrdna borba između umlja i bezumlja, između samorazaranja i svesti. Dnevno kidanje između straha od smrti u ludilu i straha za ideju nastavljalo se u noći — u tupom bunilu ili pretećim, prozirno ludačkim i izdajničkim snovima. Bežao sam od jave, užasavao se zaspivanja. Bojao sam se da noću pogledam u rešetke — mogu me privući da se obesim i osramotim sebe-ide-

ju. A ako bi na čas i uminuo strah od ludila — trajalo je saznanje da će se taj strah javiti čim zaboravim na njega: nema zaborava, nema skloništa od ideje.

Ali sam odoleo ludilu i smrti — ideja je bila jača, ideja je jača od njih, možda baš zbog toga što joj je jedan koren u iracionalnim nedokučivostima, a drugi, makar tanušniji, u razumnostima. Jer ideja koja ne nadvlada svoje iracionalne, životne porive, koja nije kadra da se prikaže kao putokaz i da bude putokaz iz obesmišljenih, jalovih ljudskih realnosti — takva ideja i nije istinska ideja, nego tužna tlapnja, u najboljem slučaju naivna sanjarija ucveljenih, izgubljenih duhova.

Tamnica je najsureovija, najogoljenija borba za život. I to ne, najčešće, zbog uslova — zbog hrane, postupka, higijene. Kad se već dospe u tamnicu, budući je i ona institucija, državna ustanova, zatvoreniku je obezbeđen bar minimum državne brige za njegov život. Vajna briga doista, ali najčešće dovoljna da se izvuče goli život. Izuzetak su u tome nacistički i Staljinovi logori. Ali ti logori i nisu smišljeni kao tamnice — kao prinudna, patnička samoispitivanja i karanja, nego kao gubilišta — kroz “koristan rad” — rasno ili ideološki tudjih, “infektivnih” grupa. I te logore je sazдала ideja — jer ima svakakvih ideja — ideja “naučnog” prekaranja nečistog i nesavršenog ljudskog življenja u “čisto” i “savršeno”.

Ja se nisam borio za goli život ni u prvom ni u drugom mom tamnovanju pod Titovom vlašću. Imao sam i hrane i lekarsku zaštitu. A što su me vlasti držale devet godina u nezagrejanoj ćeliji — to je besumnje trošilo moje kalorije, ali i držalo mobilnim ostale, pa i fizičke moje snage. Sećam se da mi je zimi, noću, trebalo po dva-tri sata dok smirim žmarce pretrnutih nogu, dva-tri sata nemirnih, plodotvornih mozganja — da bih potom zaspao zdravim i bezbrižnim snom... Uzgred spominjem — doznao sam to iz izvora pouzdanog, tada veoma bliskog Titu — kada je Titu predloženo da mi se da grejalica, on je uzvratio: Ne! Nek' on, Djilas, oseti — nek' se malo rashladi. — I takvim tričarijama se bave državni vrhovi, i na takve konkretne se svedu ideloške raspre!...

Ja sam u prvom svom tamnovanju pod Titom (1956-1962. godine) morao da se borim protiv onog što je opasnije od gladi,

nečistoće i studeni: protiv svojih strahova, svojih besova i svoje samotnosti, da se borim za vrednosti neuporedivo veće od života, bez kojih i život gubi sve svoje vrednosti — za svoje moralno i duhovno pretrajavanje, za svoj razum i svoju ideju. I ja ni danas ne nalazim drugog objašnjenja kako sam pretrajao, kako sam pobedio sebe ako to nije — a jeste, jeste! — snaga ideje, identifikovanje svoje ličnosti, svog ja, s idejom.

U drugom svom tamnovanju (1962-1966. godine) ja već nisam vodio tu borbu sa samim sobom: ludilo, smrt u ludilu, povukla se pred idejom, pred mojim preporodjenim, oslobođenim i slobodnim bićem.

Svakako je u tom mom preporodu igralo značajnu ulogu i to što sam bio osuđen nevin, zbog objavljivanja, prvo u Sjedinjenim Američkim Državama, *Razgovora sa Staljinom* (u originalu: *Susreti sa Staljinom*). U svim dotadanjim osudama nada mnom, vlasti, sudovi, mogli su naći izgovor, bar formalan, što me šalju u zatvor. Uz to, i najpresudnije, bilo je to što je "slučaj Djilas" bio još živ, nezaboravljen, pa je svaka moja delatnost, ako ne i moje postojanje, smetalo netolerantnom, autokratskom i oligarhijskom režimu. U ovom slučaju — u osudi zbog *Razgovora sa Staljinom*, formalni razlozi su naprosto iskonstruisani, da bi se udovoljilo novom prijateljstvu sa sovjetskom vladom i ispoljila čvrstoća u učutkivanju mene, a preko mene i ostalih, poglavito reformističkih socijalističkih strujanja.

Zbog toga zatvorenik zbog ideje, bio on zatvorenik potencijalni ili stvarni, nikada ne treba da smetne s uma — da nevin lakše i uspešnije podnosi i mučenja i muke tamničke. Čim se takav zatvorenik oseća krivim — makar i malecno, makar i kao pomagač ili "zaveden" — on je već načet u sebi, već sklon predaji i porazu. Jer tu se radi o posebnoj vrsti krivice — o posebnom osećanju i meri "krivice". Ukoliko je takav zatvorenik uvereniji u ideju, utoliko će se i osećati nevinijim — potpuna vera, potpuna uverenost i jesu potpuna nevinost, makar to formalno i formalistički i ne bilo tako. Veruj i bićeš nevin i nepobediv: polutanima, oklevalima i sumnjalima nije mesto ni u ideji ni u tamnici.

I zbog toga je za to savladjivanje samog sebe, za svoju pobedu nad ludilom, bila odlučujuća ideja — uverenost, vera u pravednost i istinitost ideje, ideje-slobode. Osećanje nevinosti se

spojilo s uverenošću: zar bi me vraćali nevinog na dugogodišnju robiju kada moje ideje ne bi bile ispravne — kada ne bi navešćivale nov krug slobode?

Tamnovanje mi je, dakako, i tad teško padalo. "Tamnica je kuća neobična", kao što kaže srpska narodna pesma. Tamnica je neprestana, nemirna i neutešna žudnja za svim radostima i nasladama koje pruža život kao takav i kao svoj. Ali to je bilo drukčije trpljenje — trpljenje telesno i emocionalno, ali ne ni intelektualno ni duševno. U tamnici je zimi bilo studeno i vlažno, leti sparno i steničavo. Tugovao sam za suprugom i sinom — kidale su me njihove mesečne posete. Brinuo sam pažljivije o svakodnevnom životu, ali već se nisam bojao ludila. Nisam strepeo za ideju ni hajao o smrti: bio sam izvan, iznad samog sebe, izvan, iznad realnosti. Realna i spokojna je bila ideja. U meni je bio mir i pouzdanje — moj razum je osećao svoju nadmoć, a moja duša svoju nesavladivost.

I vreme kao da je bilo stalo — moj um i moje telo beležili su godišnja doba, pa i to nehajno. Ali moje biće je bilo spokojno prema trajanju vremena. Mogao sam tako, u tamnici, provesti spokojno ostatak života — bio sam u večnosti. Nevinost i ideja zagospodarili su — zagospodarili bez razmetljivosti i osvetništva — nad vlastima i nad stvarima, nad uslovljenosti i nad materijom. Nevina, čista ideja je takoreći pobedila i samu sebe — svoju prirodnu težnju za realizacijom, za svojim ostvarenjem kroz vlast i u vlasti. Ona, ideja, postala je vrednost za sebe — možda za neko drugo, ne-moje vreme, ostvariva možda u nekom drukčijem, ne-tamničkom vremenu. Postao sam rob ideje, uživajući u tom i takvom ropstvu: nije li sloboda robovanje ideji, odnosno Bogu — za one koji u Boga veruju? Bio sam, s time i tako, slobodan — ukoliko je moguće biti slobodan u svom vremenu i svojim uslovima.

II

Neodvojivi su čovek i tamnica, odnosno čovek i ideja — jer ideja je svojevrsna, najstrašnija i najnasladnija tamnica. Radi se samo o stepenu — o tome koliko je ko rob ideje-tamnice, a ne o tome da li je rob ili nije. Ljudski stvor je rob ideje samim tim što je idejan, što ne može da opstoji bez ideja.

Time nisam hteo reći da je čovekovo bitno — a pogotovu ne jedino — svojstvo idejnost, odnosno, uopštenije iskazano, da je misaonost jedina čovekova bitnost. Jer ja smatram da čoveka nije moguće definisati — da čoveka nije moguće svesti na ovo ili ono svojstvo, pa ni na aristotelovsku “političku životinju” ili na religioznost. Čovek je biće s bezbrojnim osobenostima, samim tim što je i biće s bezbrojnim mogućnostima — jedino biće koje opstoji u neprestanom nemiru, neprestanom nastojanju da potčini i prevaziđe prirodne zakone, odnosno materijalne, socijalne — svoje vlastite — uslove. Idejnost je, dakle, samo jedna od bitnosti, jedna od neotklonjivosti čovekovih. Ona, svakako, ne mora biti, ali ona može biti — zavisno od uslova — najvažnija bitnost čovekova. Izgleda mi da se baš u naše vreme ta bitnost previdja i zanemaruje — besumnje opet iz nekog idejnog razloga, iz nekog “lukavstva uma”. I ovaj moj spis je dobrim delom podstaknut tim sveopštim zapostavljanjem ideje i idejnosti, zapostavljanjem opakim i pogubnim, kao što je vazda bilo svako zapostavljanje — bolje reći: svako izigravanje i obezvređivanje — duhovnih vodilja nacija i čovečanstva, pa i ličnosti.

Tamnica i ideja su se i bukvalno uselile u moj život. Već petnaestak godina “na slobodi”, ja živim njima sve intenzivnije ukoliko starim i prirodno se lišavam životnih naslada. Svakako je moj lični udes — moja mnogogodišnja tamnovanja radi ideje — imao i ima udela u inspirisanju i uobličavanju mojih spisa, pogotovu ovog koji čitalac ima pred očima. Nisam kadar — a ne verujem ni da je iko drugi — da izmerim udeo tog ličnog doživljavanja u delu. Isto tako ne bi bilo uverljivo ni kad bi ono, to doživljavanje, bilo zanemarivano i poricano. Ali uveravam čitaoca da je to moje lično doživljavanje, makoliko podsticajno, nepresudno za moje izlaganje i moja zaključivanja: “Udar nadje iskru u kamenu...” Svi smo mi, hteli ne hteli, u istom kazanu — u tamnici-ideji. Radi se samo o tome da to uvidimo, da shvatimo da smo i ideja i da u svetu ne možemo preživeti, a kamoli razvijati se, bez jasnih, nedvosmislenih ideja — bez robovanja idejama, bez slobode u idejama.

Čitalac je već shvatio — a ako nije, posebno ističem — da se moje izlaganje odnosilo i nadalje će se pretežno odnositi — na diktature, odnosno na poretke u kojima vlast ograničava, a često i zabranjuje javno izlaganje ideja. U takvim porecima, ideji je, besumnje, najteže da se probije. Ali ona, ideja, probivši se kroz zabrane i tamnice, baš u tim porecima dobija na značaju, na uverljivosti i “zaraznosti”.

U toj postavci, kao i u čitavom ovom spisu, neskriveno je i kazivanje o vlastitom životnom putu — o mojim tamnovanjima, kolebanjima i dvoumljenjima radi ideje.

Moja iskustva i saznanja bi u demokratskom poretku bila sticana s manje nedaća, ali ne i lagodno: u svom sazrevanju, a pogotovu u svom radjanju, ideja se u svakom poretku probija iz tamnice.

Jer, potpuno slobodnog, potpuno otvorenog društva ne može biti samim tim što je društvo kao takvo zajednica različitih, suprotnih i zatvorenih slojeva, interesa i ideja. Svako društvo, pa i najotvorenije — odnosno neki delovi društva više, neki manje — odbojno je prema novim idejama, a time i prema stvaraocima ideja: prema “jajoglavcima”, “inteligentima”, filozofima i umetnicima. Ideja je svetlost, jedina nada i pouzdana realnost u neprestanoj noći i nemilosnom beskraj koji nas okružuju. Čovek opstoji, čovek se otima iz tamnice samim tim

što je idejan. Tamnica — u najboljem slučaju tamnica bez rešetaka — neizbežnost je ideje, nove ideje, u svakom, svakom bez izuzetka, društvu. Herojstvo i stradanje, borbe i porazi sudbina su ideje-čoveka, čovekovog stvaranja i ljudskih zajednica. Jer ideja, nova ideja — to je život u mogućnosti, verovatni, a možda i mogući novi život za one kojima je dati, realni život postao preuzak, okoštao i nerazuman — makar još uvek bio i životan za "one druge", one koji žive u nasledjenim i prihvaćenim, udobnim formama.

Pa ako se u nedemokratskim, prinudno nepluralističkim i prinudno zatvorenim društvima mora za ideju stradati i istradati rizikovanjem gubitka porodice, prijatelja i svog života, samobičevanjem i svog duha i svog tela — u pluralističkim, otvorenim društvima, ideje, ljudi od ideja obrećeni su takodje na patnje i napore, poraze i poniženja.

Zbog toga je duševno stradanje kroz ideju, stradanje za ideju, ne samo češće i neizbežnije, nego i neuporedivo nesnosnije od tortura tela i telesnih odricanja. Jedne muke ne bivaju bez drugih, ali u analizovanju, pa i doživljavanju, čas jedne čas druge imaju "prednost".

U svojim predratnim tamnovanjima u kraljevskim tamnicama, morao sam ne samo da otrpim mučenja i batinanja, nego i studen i gladovanja, svakojake oskudice. Bilo je, uza sve to, i strahova i jadanja za prošlim radostima, za pretrgnutom ljubavlju s devojkom. Prošlost i ljubav, prikazivale su se utoliko punijim i zanosnijim što su bile fantasmagoričnije i pročišćenije sećanjem. Jer nema većeg bola od danteovskog — od sećanja u nesreći na izgublenu sreću. Trebalo je, dakle, i tada pobeđivati sebe — protekli život koji je još bujao u meni, u mojoj mladosti, u željama i žudnjama, u pamćenju i odricanjima.

Ali ideja je već bila u meni — već sam se bio predao ideji, već se moja misao, pa i moja podsvest, stapala i poistovećivala s idejom. Trpeći i pretrpljujući muke i nevolje isplivavao sam i uznosio se u radosni sjaj još nedosegnutog, ali u saznanju nepobitnog, ljudskog bratstva i konačne slobode. Bilo je nevažno, nebitno što je duševna radost bila naknada i nagrada za telesne nedaće. Značajno i nezamenjivo je bilo to što su one, te muke i ta radost, potvrdjivale, u meni i kroza me za ceo ljudski

rod, neizbežnost, ostvarivost zbratimljenog čovečanstva i kolektivizovanog individualizma.

Ipak je drukčije, mnogo teže i mnogo složenije, bilo pobeđivati samog sebe — odstojavati ideju, u mojim posleratnim tamnovanjima u titovskim, "komunističkim" tamnicama. O tome sam ponešto već rekao u prvoj glavi ove knjige, kao i u svojim ranijim spisima. Trebalo je, morao sam, prevladati u sebi ideju lenjinističkog komunizma kojoj sam dotada pripadao i za koju sam se borio čitave svoje mladosti i dobrog dela svog zrelog doba. Trebalo je, morao sam! Ali ne! Ništa meni nije trebalo — ja sam samo gubio, ako se prosudjuje s koje bilo racionalne tačke. A ništa nisam ni morao. Niko me nije prisiljavao — pre su me svi i sve odvrćali. Ideja, začeta, gonila me — bila je jača i od moje svesti i neobuzdanija od mojih iskidanih, zagušivanih životnih poriva. Ideja me i zavodila, zasenjivala. Pojavljivala se kao savest i kao istorijska odgovornost, premda sam slušio da su i jedno i drugo — savest i istorijska odgovornost — samo sredstva kojima se ideja služi u otklanjanju mojih slabosti i podjarivanju moje uverenosti.

Zime, bez grejanja, smenjivale su se sa zagušljivim i steničavim letnjim žegama. Vreme se topilo, nestajalo u nezbivanju, vreme se iskazivalo kao reagovanje mog tela na studen i žegu: oduhovljen, postajao sam živinče. I nigde oluje nisu bile toliko silovite, priželjivane i pamćene: oluje su se istutnjavale, izmahnitavale iz mene, ostavljajući za sobom spokoj i vedrinu.

Bludne i kombinatorke, iscrpljujuće besanice su se smenjivale s pretećim i nezaboravnim snovima. Kaznionsko zvono me trzalo iz postelje iscrpljenog ili raspamećenog, iscrpljenog raspamećenošću. Trebalo je svakog jutra napregnuti svest i savest da bi se uklopilo u realnost — u monotoni tok zatvorskog bitisanja. A potom, posle jutarnje šetnje, moralo se — baš moralo! — sestati za izgledani četvrtasti čamov stočić i prihvatiti se pisanja. Jer mada mi se katkada nije pisalo, nisam mogao doleteti da ne pišem. Nepisanje mi je ne samo obesmišljavalo tamnovanje, nego me pritiskalo kao svojevrsna izdaja i sebe i ideje. Naime, ja sam uživao jedinu privilegiju da ne moram raditi u kaznionskim kancelarijama ili radionicama. Istina, to je upravnik kaznionice tražio od mene, kad sam 1962. godine, po drugi put doveden u kaznionu — besumnje su partijski vodji, s kojima sam se mnoge

godine družio i saradjivao, hteli da me onemoguće i u književnom radu. Ali ja sam odbio da radim, rizikujući time da budem bačen u dugomesečnu ćeliju i odsečen od porodice. Ali uprava se zadovoljila time što mi nije dopustila da imam papir za pisanje, pa sam pisao na higijenskom papiru: to je pojačavalo neurotičnu, sladostrasnu "obavezu" pisanja.

Tamnica je što i pustinja, što i peštera — tamnica je moderna zamena za pustinju i pešteru. Sve religije su se začele i sazrele u pustinjama — proverile se odolevajući pustinjskim, iskušenikovim i Sataninim, kušanjima. I kao što je Satana vrebao spremno i prisutno slabosti i kolebanja proroka i Božjih poslanika, tako u tamnicama sudije i upravnici motre na borca nutkajući ga blagodetima stotruko većim od onih kojih su ga lišili — da bi mu odvojili život od ideje, da bi, podarujući mu život, oslabili, ako ne i dotukli samu ideju.

A život je najopasnija, uvek prisutna i spremna zamka. Život je vrednost koja ničim ne može biti ni zamenjena ni naknadjena. Ali je ideja značajnija, trajnija i neprolaznija: ideja je život u budućnosti, u večnosti.

ČUVAJTE SE SAMI SEBE — DA BI SE UŠČUVALI OD SUDIJA I UPRAVNIKA

Policajci su zaduženi, policajci smatraju svojom dužnošću — ponavljam: u državama u kojima hapse i sude zbog ideja — da otkriju krivca, saberu dokazni materijal protivu njega i nateraju ga na priznanja i terećenje sumišljenika. Potom se sudije prihvataju delikatnijeg, "zakonskog" posla, da "krivca" i "krivicu" uklope u zakonske forme. Njihov posao je teži, jer se ne služe torturom. Štaviše, katkada poneki sudija ispoljava ako i ne sažaljenje prema "krivcu", a ono prečutno ogradjivanje od policijskih brutalnosti: Sada ste u sudu — možete da govorite slobodno...

Sud i sudije usko saradjuju s političkom policijom — utoliko uže i podređenije ukoliko je neki režim suroviji, totalitarniji. U kraljevskoj Jugoslaviji Državni sud za zaštitu države (sud za

političke krivice) je bio u znatnoj meri nezavisan od policije i podređen neposredno vladi i dvoru, s kojima se konsultovao u određivanju visine kazne. U posleratnoj, "komunističkoj" Jugoslaviji, kao i u svim istočnoevropskim zemljama, zavisnost sudija i sudova od političke policije i partijskih foruma je neposredna — i to ne samo u političkim, nego i u krupnijim kriminalnim delima. Sudije, skoro bez izuzetka, članovi su partije, što dodatno opterećuje njihovu svest i savest. Već i to upućuje "krivca" da bude budan prema sudijama — na sudu okrivljeni u rafiniranoj formi nastavlja borbu za samog sebe, za ideju i svoj integritet.

Sudije su zadužene svojom ulogom i zvanjem da dokažu ono što su policajci iznudili grozotama podmetanja, zastrašivanja i mučenja. Oni odmah, na početku isledjenja, stvaraju posebnu atmosferu — atmosferu slobode i straha: slobodnog izjašnjavanja "krivca" i prečutne, naglašene pretnje da se "krivcu" može dogoditi ono što mu se već dogodilo na policiji, ako ne bude "priznavao" i "saradjivao". Oni, sudije, ne obziru se na žalbe zatvorenika da su bili mučeni, da im je priznanje iznudjeno. Ne obziru se ni na ozlede zadate na torturi. Na to se ne obzire ni sud, na sudjenju: jadanja optuženih dočekuju ravnodušni, kiselkavi osmesi najuzvišenijih predstavnika zakona.

Sudije su, zbog toga, prinudjene na rafiniranije metode — na zamke, dovrtljivosti i nadmudrivanja. Njih više, političke vlasti i biraju ne samo prema odanosti, nego i prema tim, lukavim svojstvima: svaki sudija ne može, a poneki i izbegava, da bude islednik ili sudija u političkim delima.

Ali manje se treba čuvati lukave pameti sudija, nego atmosfere koja vlada na sudu, a koju sudije i namerno podvlače. To je atmosfera reda i zakona, neprinude i pravednosti. Na to idejni "krivci" najčešće nasedaju. Tome doprinosi i njihova "slabost" — njihovo osećanje nevinosti, njihov zaslepljujući idealizam. Oni, idejni "krivci", ne vide, nisu kadri da vide, da je ideja najveći, najopasniji zločin za suprotnu stranu.

A time što su i sami idejni, nosioci ideje, idejni "krivci" i svoje protivnike ne sagledavaju realno — najčešće policajce vide kao zločinačka čudovišta, a sudije kao pasivna orudja poretka. A ni jedno ni drugo nije tačno: policajci-mučitelji su takvi jer su

se voljno prihvatili mučiteljske uloge, a sudije-islednici prepreneni su jer jedino kao takvi i mogu da "dokažu" krivicu nečem što samo po sebi ne sadrži krivičnog dela.

Zbog toga, mada se sudija ne treba bojati, jer su njihove mogućnosti primene torture ograničene — sudija se treba čuvati više nego i samih policajaca. Jer sudije zavode, sudije ublažavaju, omekšavaju ideju. Sudije iskrivljuju suštinu ideje. A "krivcu" se tek na sudu pruža kakva-takva mogućnost da brani, da populariše ideju. Čak i na tajnim sudjenjima — sudski arhivi u budućnosti mogu biti otkriveni i postati izvor nadahnuća, izvor jačanja i širenja ideje.

Izbor branioca je najneposrednije povezan s borbom okrivljenog za ideju, za sebe kao nosioca ideje. Zbog toga okrivljeni treba promišljeno da izabere branioca. Dakako ukoliko za to ima mogućnosti — a danas ipak ima i u većini "komunističkih" zemalja. I mada nije nevažno da branilac bude dobar pravnik — da bude stručan i snalažljiv u izobličavanju vlasti kao kršioca vlastitih zakona — važnije je da on bude politički čestit, odnosno da ne saradjuje s policijom i sudom i da shvata intencije, ličnost i položaj okrivljenog. Treba birati branioca koji ni sam nema iluzija da može uticati na visinu kazne. Kazne se i tako i tako odmeravaju na političkim forumima, a sud ih samo formalistički obrazlaže i izriče. Dakle, branilac koji ne obezvređuje ideju i ne moljaka za optuženog.

Izbor branioca je utoliko značajniji što je on, branilac, najčešće i jedina veza okrivljenog sa spoljnim svetom, s porodicom i prijateljima, a u srećnijim okolnostima — kad su diktatorski režimi prisiljeni da se prikazuju kao poštovaoci zakona — i sa stranim, zapadnim — drugih slobodnih i nema! — sredstvima informacija.

Na kraju još nešto o zvaničnim braniocima — braniocima koje postavlja sud, jer se diktatorske vlasti često služe i takvim smicalicama — da bi sakrile svoje bezakonje i potpuno izolovale optuženog. S takvim "braniocima" ne treba saradjivati. Ni u čemu im se ne treba poveravati, niti im išta verovati. Veće poverenje i veru zaslužuju mučitelji i sudije, nego takvi "branioci". No pri tome treba imati u vidu i da vlasti — iz svojih demagoških pobuda da sud i sudjenje prikažu kao objektivne i nezavisne — određuju za braniocima i one koji su u javnosti

poznati kao savesni u svom poslu, a katkada i kao protivnici režima. S takvima optuženi treba da saradjuje, dakako s onoliko otvorenosti i onoliko opreznosti koliko je nužno da ideja i ličnost ne gube.

Jer mada konačna sudbina ideje ne zavisi od kolebanja ili odvažnosti čak ni njenih eminentnih zastupnika — uverljivost, širenje i ostvarivanje ideje su itekako zavisni baš od "beznačajnih", malih i skromnih ljudi. Jer mada ideja nije isto što i ličnost, tek kad se ličnost poistoveti s idejom i kad ideja postane strast, patnja i herojstvo ličnosti — tek tada ideja dobija životnu, nesavladljivu uverljivost.

A borba za ideju nigde ne prestaje — menjaju se samo oblici borbe, nema uslova u kojima neki, kakav-takav, oblik ne bi bio moguć.

Ako ništa drugo: nek se protivnika zadivljuje, nek ga demoralise dostojanstveno držanje idejnih boraca na mukama i na stratištima.

SIMBOLIČNA I STVARNA, PRELOMNA VREDNOST KIBLE (NOĆNOG SUDA)

Robu ideje, a pogotovu robijašu za ideju, teško je, najteže je — ali i najodsudnije i najplodonosnije — prevladati svoje dvojstvo, odnosno neusaglašenost između idejnih zaveta i životnih poriva. Idejom je on duhovan i nuništiv, ali je on to njome, idejom, u zamišljanom i neostvarivom, apstraktnom svetu. Jer on, rob ideje, istovremeno živi i čezne jednim životom koji mu je dat: neodoljivo ga zovu i mame radosti i lepote, neponovljivosti neponovljivog života.

Naizgled, tog dvojstva ne bi moralo da bude: zašto čovek ne bi mogao da bude istovremeno idejan i životan — rešen na žrtvu za ideju i zanet nasladama životnim? Katkada, kod ponekih, dvojstva doista i nema. Štaviše, oni i nisu izuzeci: dvojstveni nisu, sa sobom se ne bore, oni koji ideju shvate i prihvate kao jedno od — "jedno od", a ne najuzvišenije i najkreativnije — svojstava, jednu od funkcija života. Takvi mahom bivaju uspeš-

ni izvršio, snalažljivi organizatori i vlastodršci. Nijedan pokret ne samo što ne može bez takvih, nego oni neminovno — kad ideja već uzme maha i posvoji svoje pristaše — postaju vodji i izvršio. Ideja je za takve sredstvo, kao što su za njih i ljubavna strast i vlast samo naslade. Ali nigde i nikada takvi nisu duhovni kreatori, nisu začetnici i mučenici ideje. Takvi svako žrtvovanje za ideju smatraju svojom žrtvom, a ne žrtvenim dugom samoj ideji.

Dvojstveni su, u dilemama su samo oni koji sve — pa i život svoj i svojih najdražih — ne samo podređuju ideji, nego i poistovećuju s njom. Ideja je sve: voljena žena i deca, roditelji i braća, čovečanstvo i domovina. Takvi, jedino takvi, i začinju novi život — novu ideju kao mogućni, hipotetični život. Takvi ne mogu izbeći dvojstvo, sumnje i kolebanja, već i zbog toga što doslednost u ideji neizbežno dolazi u sukob s realnošću, s datim formama. Takvi su u neprestanoj borbi sa samima sobom, sa svojim slabostima i nedoslednostima u odnosu na ideju: osećanje greha, grešnost, svojstvo je pa i dužnost, svakog doslednog borca za ideju. Jer zatočnik ideje, ideala, neminovno je grešan samim tim što je živ, makar i ne uživao sve blagodeti života. On svoje žrtvovanje i stradanje za ideju ne doživljava — odnosno doživljava utoliko manje ukoliko je idejniji — kao nesreću i patnju, nego kao trijumf i sjaj same ideje, a time i samog sebe.

Do takvog poistovećivanja s idejom — takvog voljnog, presrećnog predavanja ideji — ne dolazi se gordom samouverenošću, nego samosvesnim odricanjem i neraznatljivim, neizbirljivim prihvatanjem i bezvrednih, "prljavih" dužnosti.

Kada su me u kasnu jesen 1933. godine sproveli u kaznionu, komitet komunista-zatvorenika zadužio me na otpremanju kroz kanalizaciju partijske literature i "nuzužitka", hrane dobijene od porodice ili kupljene.

Bio sam već prošao kroz policijsko mučilačko isledjivanje i rutinsko sudjenje, na kome mi je izrečena trogodišnja robija, koju sam doživio s pritajenom i utoliko gorčom ojadjenošću što me korektna sudska atmosfera zavarala da neće biti toliko visoka. Istrpeo sam bio, u jalovom i zamornom fantaziranju, i tromesečni čelijski zatvor — bez ičega i ikoga sem oskudne kažnjeničke hrane i odeće i "mrtvih šetnji" u nemom kružnom jednoredu s nepoznatim kriminalnim osudjenicima.

Uzleteo sam, razleteo sam se kad sam se, najzad, našao među drugovima, od kojih su neki bili žive legende marksističke učenosti i herojske partijnosti, a poneki i jednog i drugog.

I već tog prvog jutra, dok se nisam ni sredio od usplahirene radosti i radoznalosti, partijski komitet komunista-osudjenika dodelio mi je pomenuto zaduženje, ne hajući o mojoj eventualnoj gadljivosti. Drug koji je to dotad radio, jedva je dočekao da me ukratko poduči i da mi preda plehnate kutije izotucanih i oljuštenih ivica i uzice uvoščene i usmradjene osokom od izmeta.

Komitet mi nije dodelio taj prljavi, najprljaviji posao ni iz kakve animoznosti. Uradjeno je to ponajvećma zbog toga što sam bio novajlija, "cuvaks", a prema novajlijama su se i u toj, kao i u svakoj kolektivizovanoj zajednici, odnosili s podmešljivom nadmenošću. Ali to je bio i odgovoran, vrlo odgovoran posao: svakako mi je dodeljen i zbog toga što su drugovi koji su me otpre, sa slobode, poznavali dali o meni pozitivnu karakteristiku.

Na tom zaduženju sam ostao nekoliko meseci — sve dok nisu i mene prebacili, po kazni, u drugu kaznionu. I za sve to vreme nisam se uveštio kako da izbegnem udar mučnine, koju bi u meni češće i silovitije odapinjao nesmiljeni, stostruki smrad iz usoenih uzica, koje sam morao scedjivati kroz šaku, nego sveži izmet s ivica kutija. Ali sam posao dokraja obavljao ne samo bez roptanja nego i s nekim prigušenim uživanjem i potajnim ponosom.

Već sam bio mladi nadobudni pisac. I mladi revolucioner — svestan da moram učiti, učiti mnogo i brzo i iz knjiga i diskusija i iz prakse. Moju spisateljsku sujetu, moje neugasive porive za pisanjem, u prvi mah je pogodilo što nisam dobio neko lepše i adekvatnije zaduženje. Ali to je bila istovremeno i žudjena provera i potvrda moje odanosti ideji i ljubavi prema drugovima. To zaduženje mi se prikazivalo — a tako je stvarno i bilo — utoliko značajnije i odgovornije što je zatvorenička partijska organizacija bila razjedinjena i zatrovana posle poraza u nedavnom štrajku gladju. Postupno je zadovoljstvo prevladalo moju sujetu i moje porive: zar i to, to kanalizaciono saobraćanje, nije uzvišeno kao i duhovno stvaralaštvo, zar ono ne povezuje i ne snaži izmučene, izgladnele i ogorčene saborce? Stići ću i da

pišem, govorio sam sebi, i ne sluteći da i taj posao može jednog dana biti literarni motiv i idejno nadahnuće.

A sa saživljavanjem s tim zaduženjem i sa zadovoljstvom što je ono baš mene zapalo, u mom umu je nicalo saznanje da su svi poslovi za ideju podjednako čisti, uzvišeni i prešni. U mom umu uvrežavalo se saznanje da nema prljavih, niskih i neprešnih zaduženja kad je ideja u pitanju.

Dvadeset i tri godine kasnije, 1957. godine, bacili su me u ćeliju iste kaznionice — ovog puta moji drugovi, među kojima je bilo i onih s kojima sam onda tamnovao i za koje sam obavljao pomenutu kanalizacionu dužnost.

Mnogo šta se bilo promenilo. Rat i revolucija su razorili stari poredak, a ilegalno partijsko vodjstvo, u kome sam bio i ja, preobrati se u vrh nove države. A manje sticajem prilika nego mojom sklonošću ili mojom sudbinom — da budem zatočenik ako ne i žrtva ideje — razišao sam se s drugovima s kojima sam sudelovao u veri i stradanju, revoluciji i vlasti.

Sudili su me i sada s rutinskom korektnošću, a visina kazne me nije iznenadila: znao sam predobro da sud obavlja formalnosti odluke koju donosi partijsko-državni vrh. Ali sa mnom su postupali, iako nisam bio mučen, neuporedivo strože nego u kraljevskim tamnicama. Tamnica je najvernija slika poretka, a za svoje bivše drugove bio sam otpadnik, mada sam se ja osećao kao vernik sveljdske slobode, koju je ideja komunizma, odnosno socijalizma, proglašavala svetinjom svetinja, i za koju su sagoreli mnogi smeli i moćni duhovi i izginuli milioni uvredjenih i zapostavljenih. Osećao sam se i dužnikom svog naroda i izginulih drugova: i ja sam ih vodio u pobunu protiv nadmoćnijeg neprijatelja i u bratske omraze i bratske odmazde, radi slobodnijeg, nesputanog ljudskog života. Drukčije rečeno: u mojoj svesti se ta izvorna suština ideje komunizma, odnosno socijalizma javljala u konkretnom, makar još neostvarivom, vidu kao niz strukturalnih reformi koje bi Jugoslaviju odvele u pluralistički socijalizam, a njene narode isturile među one koji smisao i opravdanje nacionalne egzistencije prvenstveno nalaze u gradjanskim, u ljudskim slobodama.

To su za mene bili začeci ideja — ideja novih i utoliko neodoljivijih. To je bio spoj, ili bar pokušaj spajanja, izvorne

suštine ideje s jugoslovenskom poslerevolucionarnom i antistalinističkom stvarnošću. Ja sam znao da sam ne samo predstavnik, nego i žrtva tih začetak. To su znali i moji bivši drugovi: nisu se usudjivali da ustanu protiv novih ideja — da ne bi ogoleli sebe kao vlastoljupce — nego su utoliko bezobzirnije kidisali na mene. Komotnost i površnost, tipična za samodršce, navodila ih je na zaključak, da će kompromitovanjem ličnosti dotući samu ideju.

Zbog toga je i strože postupanje sa mnom — strože i u odnosu na kraljevske tamničare i u odnosu na zločince — bilo izraz smišljene i neskrivane namere mojih bivših drugova da me slome. Ali da me slome tako da to, bar naizgled, bude od moje volje, a ne pod grubom silom: držali su me u najstrožoj, totalnoj izolaciji, ali mi nisu onemogućavali čitanje i pisanje.

Možda je kod mojih bivših drugova, odnosno mojih tamničara, i moje držanje unekoliko podsticalo njihove zamisli: držao sam se ne samo gordo i odbojno, nego i prkosno i prezrivo. U meni se pored pobunjenika još prsio partijski velmoža, nepomiren sasvim sa svojim padom, pa ni sa sudbinom, makar što ju je sam sebi nametnuo.

Svakako zbog toga nisam čistio sobu, sem koliko da se ne gušim u kalu i prašini. Krevet sam nameštao ovlaš ili nikako. A kiblu, koja je bila moj i noćni i dnevni sud, nisam ribao — jedino bih je isplaknuo i plaknuo kad bi me izjutra i izvečeri pustili u zatvorenički klozet.

Na unutrašnjosti kible se hvatala krečna čadjava skrama, sve neravnija i smradnija: smrad manje oštar i iznenađan nego onaj iz uzica, iz mog predratnog zatvorskog partijskog zaduženja. Ali taj smrad je bio postojaniji i podmukliji. Kad bih se sa šetnje vratio u sobu osetio bih da je prodro u knjige i hranu, u odeću i posteljinu. Naposljetku su na stranama kible počele gusto izrastati krečne bodlje, a smrad je strujao upornije i prodornije.

Potrajalo je to tako, mesecima. Straža se nehajno odnosila prema takvom mom ponašanju, uprkos higijenskim propisima i merama. A ja sam to prihvatao kao popustljivost, kao nehajnost kaznionskih vlasti prema bivšem visokom funkcioneru.

Dok jednog dana...Jednog jutra, u leto 1958. godine, posle

moje jutarnje šetnje, navrati, kao slučajno, M., šef tajne kaznionske službe.

M. se zadržao poduže, u blagonaklonom razgovoru. Ne sećam se pojedinosti tog razgovora. Ali mi je ostao neizbrisiv utisak da M. nije navratio slučajno, nego po nalogu najviše vlasti. Jedva prikrivajući svoju naklonost, on mi je istovremeno nedvosmisleno stavio na znanje da moje dalje čamljenje u ćeliji i kaznioni zavisi od mog držanja, jer da sam ja suviše tvrdoglav i nerealističan.

M. je izazvao u meni dilemu — baš dilemu, a ne kolebanje: šta znači njegova poseta, kako ja dalje da se držim? U noći, posle prvog sna — kao ponekad i dotad, kad bih bio u težim dilemama — sinulo mi je u glavi da su vlasti dokonale iz mog sve aljkavijeg odnosa prema higijeni i životnim uslovima — da je vreme da me se "obradjuje", zaključak možda izmozgan, ali obvezujući. Nametnulo mi se: preokrenuti svoje držanje i urediti sobu i kibli, a time staviti do znanja upravi i straži, koja je danonoćno motrila na mene, da moja uverenost i otpornost ne slabe nego jačaju.

Već sutradan otpočelo je "veliko spremanje": izribo sam patos, očistio prozore, za to je veoma pogodna novinska hartija, i istresao ćebad. I, dakako, oribao kibli. Bio je to mučan posao — nahvatani kreć se branio tvrdoćom i smradom.

Posle mesec-dva dana poručio sam M-u da želim da razgovaram s njim: saopštio sam mu da ću stupiti u štrajk gladju ukoliko mi ne ukinu ćelijski zatvor, i inače primenjen nada mnom suprotno uredbama. Saslušao me pažljivo i, kao usput, zatražio da pogleda kibli. — Držite je sada, vidim, čistu. — Odgovorio sam: Da, iz nje bi se moglo jesti.

M. mi nije ništa obećao, ali sam iz njegovog držanja zaključio da on uvidja da je dalje zadržavanje mene u ćelijskom zatvoru besmisleno, jer je neefikasno. M. je to već uvideo i ranije, ali vrhovima je trebalo, eto, dvadeset meseci mog ćelijskog tamnovanja da to uvide. Posle desetak dana u moju ćeliju i ćelije u parteru, ispražnjenom uoči dovodjenja mene u kaznionu, dovedeni su kriminalni osudjenici, probrani kao neskloni svadjama ili kao douškivači.

Delio sam ćeliju s trojicom: lopovom, navodnim švercerom

zlata i šoferom koji je preprodavao "istrošene" gume svog preduzeća. Već prvog dana smo raspodelili sobna zaduženja. Lopov je bio čistunac i negadljiv i odmah se javio da će on ribati kibli. Ali ja sam tu "privilegiju" zadržao za sebe.

U svemu sam postao robijaš kao i drugi. U svemu, sem u vlastitim očima i očima uprave. I ja i uprava shvatili smo da sam uzeo sebe u ruke i da očvršćavam. Očvršćavala je, doista, ideja u meni. Idejni borac je kadar da se dovija kroz najzamršenije, najlukavije zamke, ali samo ako je ideja istinska — ako širi ljudske slobode, ako borac u tu ideju doista veruje, ako je ona za njega vrednost iznad svih vrednosti.

Iz ove priče o kibli mogla bi se izvući i pouka: zatvorenik treba ne samo da se odmah prilagodi zatvorskim uslovima i da savesno obavlja sve higijenske i druge dužnosti, nego i da te dužnosti shvati i prihvati kao prirodne i svoje — kao svoj način života. I da te uslove i dužnosti poboljšava, kao što i na slobodi čini sa svojim življenjem. A to, dalje, znači: zatvorenik ne sme — ne sme radi svog integriteta i radi čistoće svoje ideje — da se pomiri sa zatvorskim uslovima. U savesno obavljanje zatvorskih dužnosti i potreba spada i živo nastojanje na poboljšavanju zatvorskih uslova. U odnosima s upravom treba biti dostojanstven a ne nadmen, nepoverljiv a ne podvaljivač, čvrst a ne provokativan; uvek tražiti poboljšanja, jer nema niti može biti takvog zatvora koji bi bio dobar za zatvorenika. Kao što nema ni društva u kome bi ideja bila potpuno slobodna, nema ni prostora toliko stešnjenog, ili sistema toliko savršenog, u kojima čovek, čovekov um, ne bi imao ili mogao da izumeva, ne bi imao šta da stvara.

III

I Platon i Marks jesu i nisu u pravu. Duboko, umno je Platonovo shvatanje: ne oblikuje ideje realnost (materija), nego, naprotiv, ideje oblikuju realnost. Platon je, verujem, do takvog zaključka došao analiziranjem same realnosti: nema nikakvog dokaza da realnost (materija) oblikuje ili proizvodi ideje. A ne mora se biti obdaren Platonovim umom pa da se uoči da ni najbeznačajnije delovanje nije moguće ni u jednom trenutku bez prethodnog osmišljavanja, bez svog prototipa u ideji.

Ideja i realnost su za Platona dva sveta, pri čemu je ovaj drugi podređen, niže vrste. Od takvog gledanja do idejnog, ideološkog, filozofskog projektovanja "savršene države", odnosno "savršenog društva", nije veliki korak — pogotovu za um Platonov, angažovan u političkoj filozofiji koliko i u svim drugim oblastima razmišljanja.

Marks, kao i drugi materijalisti, primarnost daje materiji. Za Marksa je idejni svet produkt materijalnog, u prvom redu proizvodnih odnosa i nivoa proizvodnih snaga. Doista ne treba ni stoti deo Marksove pameti pa da se uoči da nema nikakvih ideja nezavisnih od ljudskog mozga i socijalnih i kulturnih realnosti. A i takvom totalnom materijalističkom shvatanju sveta je blisko, pa i svojstveno, projektovanje "savršenog društva" — društva ostvarivog sa samom adekvatnom promenom materijalnih, proizvodnih i tehničkih uslova.

Obe ove postavke, Platonovu i Marksovu, slutio sam i

opažao — za vreme svog tamnovanja, poglavito poslednjeg — kao tačne, premda suprotne jedne drugoj. Indoktriniran materijalističkim učenjima i još uvek revan u želji da utičem na postojeće, u prvom redu jugoslovenske prilike — davao sam prednost materijalizmu, makar već i ne samo Marksovom. A istovremeno mi se silovito, plastično nametala očiglednost oblikovanja realnosti u konkretnom slučaju politike, društva, umetničkih dela — prema idejama: tamnica, kao i pustinja, veoma je pogodna za doživljavanje idejnog, idealnog sveta kao realnog.

Nisam se starao da nadjem izlaz iz tog protivrečja — sve do sada, kada mi se izlaz nameće razvojem mog mišljenja, razvitkom političkih prilika u svetu i u Jugoslaviji, a svakako i impulsima koje ne mogu da dokučim. Ne mirim, dakle, idealizam i materijalizam, nego ih odbacujem u njihovom krajnjem, isključivom i doktrinarnom vidu, kao prevaziđjene "proizvođe".

Čini mi se da sada, bar za sebe, razrešujem to protivrečje: Platon i Marks — uzimam njih kao najeminentnije predstavnike dvaju pravaca — nisu u pravu, nisu sasvim u pravu. Drukčije rečeno: i Platon i Marks, kao i drugi veliki mislioci, nisu u pravu, nisu sasvim u pravu, baš u onome u čemu su najoriginalniji, pa i najistinitiji, najbliži "konačnoj istini".

Držim da kategorisanje, a verovatno i podvajanje, ideje i realnosti, duha i materija, "baze" i "nadgradnje", ne odgovara ni današnjem znanju i iskustvu, ni težnji modernog čoveka za integritetom, za jedinstvom samog sebe i svojim jedinstvom s prirodom. Za mene je očigledno da se životne forme — čovek, životinje, biljke — ne mogu strogo podvajati jedna od druge. Pogotovu mi neosnovano izgleda strogo podvajanje formi ljudske egzistencije i deljenje tih formi na više i niže: "životinjsko" i "ljudsko", "uzvišeni" i "niski" nagoni, "duhovna" i "fizička" aktivnost. Život je, kao takav, dar ili svojstvo stvari ili sila koje ne poznajemo, koje nikada dokraja nećemo ni spoznati — inače bismo postali tvorci, preobrazitelji ne samo života, nego i njegovih prouzročnika. U krajnjoj analizi život je i bezrazličan i mnogostran, pluralističan: u tome bi nama Zapadnjacima mogla biti, ponekom već i jesu, veoma dragocena istočna, azijska učenja, koja se s podjednakom, pobožnom pažljivošću odnose prema svim formama života.

A što smo mi prinudjeni, osudjeni samim životom, da različite forme života tretiramo različito — da jedne uništavam da bismo druge, i nas same, održali na životu — to je “prokletstvo” samog života, “viši” dar života. Zločin nastaje onda kada prekoračimo samoodbranu, kada prekršimo nasleđene i prihvaćene moralne zakone, budući su oni nastali kao neizbežnosti ljudske, socijalne i individualne egzistencije.

Zatvorske misaone inspiracije su me navele i na ideju da nema, niti može biti, stroge, odredljive granice između mrtve i žive, odnosno organske i neorganske materije. Ta granica očito nestaje u svakoj dubljoj mikro-analizi: sve se svodi na čestice i energiju.

Staviše, mene je opsedala, i još me opsega, slutnja da će jednog dana, možda i ne u tako dalekoj budućnosti, biti porušena i granica između materije i energije: ostaće, u saznanju i delovanju, samo materija ili energija, različite forme materije ili energije — skloniji sam drugom nego prvom. Možda se u energiji, u funkcionisanju energije, krije i zagonetka mišljenja, zagonetka ideje?

Kakvog onda ima smisla, kakvog je za mene imalo smisla, ostajati pri krutom podvajanju ideje i realnosti, meditiranja i društva? Zbog čega ne bi ideja bila realnost, spiritualna i kao takva “najviša” forma same realnosti? Ili obratno: zbog čega realnost — mislim na socijalne, ljudske realnosti — ne bi bila telo, mogućnost same ideje?

Takva moja tamnička i posletamnička — nisam li i sad utamničen “slobodom” svoje zemlje i “svojih” ideja? — razmišljanja možda i nisu nova koliko se meni činilo i čini. Ja ih iznosim da bi čitalac dobio celinu mojih shvatanja i — što je možda važnije — načina i uslova koji su do tih shvatanja doveli. Ni za mene, za moje izlaganje u ovom spisu ta razmišljanja nisu ni važna, ni bitna — sva moja pažnja usmerena je na ideju, na značaj i ulogu ideje za ljude, u ljudskim poslima.

Jer mada verujem da su ideja i realnost neodvojive — kadgod se odvoje neizbežno, pre a posle, propadaju kao žive, konkretne forme — ja sam uvideo već u toku borbe za vlast, pogotovu budući na vlasti, da ideje ne mogu da ostvare, odnosno da izmene realnost onako kako su protagonisti ideje to

zamišljali. Boravljenje, razmišljanje u tamnicama me u tome ne samo učvršćivalo, nego, začudo, pojačavalo u mom saznavanju značaj ideje u odnosu ideja-realnost.

Ideja ni po svojoj prirodi ni po svojim mogućnostima nije ostvariva takva da bi se stvarnost prema njoj oblikovala. Uloga ideje je inspirativna, bilo da pokreće na promenu ili na očuvanje datog stanja: filozofi konzervativizma nisu ništa manje idejni od revolucionara. Ideja je buktinja koja osvetljava stazu kroz džunglu negostoljubive i neprozirne realnosti. To je tako, mada se — a možda baš zbog toga što se — ideja u svesti njenih zagovornika i mučenika javlja kao idealna, kao konačna i nepogrešiva.

Jer kada pobede oni koji su verovali u ideju, koji su sagorevali njome, time se uspostavlja nov oblik realnosti, a ideja se polako gasi da bi na njenom pepelištu zaplaminjale nove ideje. Večna, sveštena vatra se nikada potpuno ne ugasi, premda se nova realnost sili svim silama da je zatuli, i to tako što lažljivo prikazuje njena obećanja i zagušuje plamičke novih ideja. I tako neprestano, dok traje ljudskog roda. Ideja začinja — da se ugasi i nanovo plane u svom delu.

Prelaz od ideje u novu, u neidealnu realnu realnost, odnosno period gašenja stare ideje i propirivanja novih ideja, tragičan je za bivše vernike stare ideje, a razoran, jalov i zabludan za one koji nisu dokučili nove ideje i uhvatili se za njih. Revolucionari koje nije pojela revolucija jedu sami sebe, a nova pokoljenja propadaju u ispraznoj svesvednosti, u drogiranju i nezasitosti nasladama.

Tamnica, ideja u tome — u verovanju u mogućnost ako ne idealne, a ono bar bolje, realnosti — varaju svog uznika, svog vernika. I dobro je što je tako, inače niko ne bi ni začeo, a kamoli odstojao ideju.

I ovo je bila jedna od mojih muka: spoznao sam bio, bolno i posramno, neostvarivost svake ideje, a istovremeno sam morao odstojati nove ideje. Uspeo sam da se othrvam verovatno zbog toga što su nove ideje bile i deo moje ličnosti — delom i moja tvorevina. Našao sam, da bih pretrajao kao celovit, izlaz u ravnoteži: makar nestvarne i neostvarive, ideje su neuništive, večne u svom obnavljanju, u trajanju ljudskog roda. Ideje nije

moгуćno ni utamnićiti ni spaliti, pa i pojedinac traje onoliko koliko u njih veruje, koliko se za njih žrtvuje.

To saznanje je bilo samo mislena, apstraktna strana mog tadašnjeg političkog stava, političkog vjeruju: izlaz iz racionalizovanog bezumlja i organizovane pogubnosti takozvanih komunističkih sistema nalazi se u oslobodjenju od utopije, od utopijskog verovanja komunista u "savršeno društvo". Drukćije rećeno: izlaz je — obzirom na date svojinske i političke odnose — u demokratskom socijalizmu.

Otada, od tamnice — ima već više od petnaest godina kako sam "na slobodi" — to moje vjeruju se menjalo utoliko što je popunjavano novim činjenicama i novim analizama. Ali to gomilanje iskustvenih saznanja — svakako i s podsticajima da dam "konaćan sud" o socijalizmu — nedavno mi je nametnulo i kvalitativno popunjavanje tog vjeruju. Promena i nije velika, ima li se u vidu već prihvaćena, već nepobitna postavka da je vlast najmoćniji inspirator i najsuštastvenije svojstvo savremenog, realnog komunizma i komunista. Utopiju, "naučno" ućenje o besklasnom društvu, pobila je u tolikoj meri sama praksa komunističkih oligarhija, sama struktura "socijalistićkih" društava, da se za takvo što već ne zalaže niko sem plaćenih propagandista i vlastoljubaca, pa i oni radi "opijanja naroda" i regulisanja ponašanja pripadnika i pristaša partijsko-birokratske klase.

Naime, mada je Marksova i Lenjinova "naučna" varijanta utopijskog socijalizma bila verovanje, pa i vera, revolucionarnih perioda, ona to nije već odavno — od stabilizovanja nove vlasti, "nove klase". Već je Staljinu ideologija, utopija, bila sredstvo. To mi izgleda najbitnije za razumevanje njegove pobeđe. Svi njegovi protivnici su bili ovako ili onako, dosledni vernici utopije. No istovremeno je on, bar jednom svojom stranom, poslednji veliki "naučni" utopista: on je u sve totalnijem nasilju i privilegisanju sloja upravljaća otkrio naćin "iskorenjivanja iz svesti klasnih ostataka", odnosno "izgradnju besklasnog društva".

Marksisti-komunisti uvek su isticali da nisu utopisti. Doista to već poodavno nisu. Bar ukoliko je reć o onima na vlasti — u prvom redu o onima u Istoćnoj Evropi. Jedino sovjetsko vođjstvo

još uvek insistira na ideologiji, odnosno na utopijskom cilju, i to iz svojih imperijalnih i klasnih, privilegijiskih pobuda.

Savremeni komunizam je banalna vlast samoživih, monopolistićkih oligarha, koje podržavaju, još uvek, birokratske političke i birokratske ekonomske strukture. Taj komunizam nije danas u krizi zbog toga što je još uvek utopijski, što je utopija na vlasti: taj komunizam nikada nije ni bio potpuno utopijski, niti je utopija bila jedino ili najbitnije svojstvo njegove vlasti. On je bio spoj utopije i racionalne, u znatnoj meri i naućne, metodologije, odnosno prakse: utopija je davala zanos i elan, a metodićno pragmatićna praksa svestrano i pobeđnićko snalaženje.

Taj komunizam je u krizi zbog toga što više nije utopijski — ni onoliko koliko je to bio: izgubili su veru u njega ne samo radni slojevi, u ćije se ime, pa i podršku, dograbio vlasti i u ćije ime vlada, nego i sami pripadnici vladajućeg, privilegisanog komunistićkog sloja. S gašenjem utopijske vere, komunizam je izgubio dušu, razloge postojanja. Taj komunizam se pretežno održava bolje plaćenim aparatom vlasti i imperijalnim impulsima sovjetske oligarhije.

Tim povodom drđim da su "zapadna" društva, poglavito severno-amerićko, stabilnija od ostalih, pogotovo "istoćnih", baš zbog toga što su zasnovana na utopiji koje se pridržavaju — da se ljudi radjaju slobodni, da je Bog ćoveku dao slobodnu volju i slobodu.

Taj komunizam je s gašenjem utopije u njemu, odnosno s njegovim preobražavanjem u banalno, sve banalnije vlastodržaštvo, dođuše gubio i izgubio svoju revolucionarnu, a u mnogome i nasilnu moć. Ali je istovremeno time taj komunizam osudio samog sebe na propast i spao na svoju vlastodržaćku monopolistićku suštinu. Taj komunizam je postao malogradjanskiji, snošljiviji, ali time nije prestao biti ono što jeste — vlast kao monopol i privilegija.

Nešto slićno, ali na obrnut naćin, dogodilo se i događja se sa socijaldemokratijama. Ćak i da sam temeljitije upoznat s istorijom i ućenjima socijaldemokratije, prostor ovog spisa ometa me da pobliže ulazim u razloge zbog kojih su one napustile, morale napustiti, utopiju već pre nego su i došle na vlast. Rekao bih, uzgred, da su u tome bili presudni uplivi

racionalističkih filozofija i prosperitetnost i demokratičnost industrijskih društava u kome su delovale. Ali činjenica da su socijaldemokratije napustile utopiju — da se utopija ugasila u učenju i svesti, dovodila ih je, i dovodi ih, u gubljenje zanosa, u kolebanja i odstupanja od ideala, od makar i neostvarivog cilja.

Time mi ne pada ni na kraj pameti da upoređujem socijaldemokratizam sa savremenim komunizmom, odnosno “zapadne” socijaliste s “istočnim” komunistima: i sam svoje gledanje, kadgod moram da ga opredelim, opredeljujem kao demokratski socijalizam. Ostajući verni demokratiji i ljudskim pravima, socijalisti su ostali — među socijalističkim pokretima — verni ideji, verni bratstvu i ravnopravnosti. Jer vernost cilju je apstraktna, obmanljiva i samoobmanljiva, ako nije praćena odgovarajućim sredstvima. Socijalistima se, držim, može zameriti nedoslednost u kretanju k idealu, odnosno obuzetost praktikizmom, pragmatizmom, a danas nerazgraničavanje — nerazgraničavanje principijelno i nepopustljivo s komunizmom, u prvom redu sa sovjetskim ekspanzionizmom. To naročito živo i bolno osećaju demokratski i socijalistički opozicioneri u komunističkim zemljama, nalazeći neretko, veće razumevanje i veću podršku kod liberalnih konzervativaca nego kod socijalista.

Ne mislim pri tome na odnose između država. Oni se odvijaju prema uhodanim, neideološkim normama, odnosno prema državnim interesima. Mislim na odnose između partija, socijalističkih i komunističkih: zapadni socijalisti, naročito levi, prečesto i olako, na primer, nalaze zajednički ideološki jezik s jugoslovenskim komunistima, pa se katkada i oduševljavaju, kao uzorom, pojedinim jugoslovenskim “dostignućima” — ponajvećma samoupravljanjem, mada se ovo bezmalo svelo na proširivanje monopolitičke moći partijske birokracije.

Ali kako sam uspeo da se održim — da u tamnicama odstoim ideju — iako sam sam uvidjao da je konačni komunistički, odnosno socijalistički cilj neostvariv?

Objašnjenje je, bar pretežno, u tome što nisam silazio s puta koji teži, koji vodi k tom utopijskom cilju. Uspeo sam bio da prevladam marksističko-lenjinističko motivisanje tog cilja kao “nenaučno”, “nedovoljno naučno”, a da se pri tome ne razočaram u kretanje, u reformne mere, usmerene k tom cilju. Nisam

već verovao u savršeno, besklasno društvo, ali sam utoliko življe naslućivao i neodoljivije težio, u svojoj kritici, k reformisanju, k preobražavanju postojećih birokratskih struktura u slobodno, otvoreno društvo.

U čemu je bio značaj — značaj do nedavno neuobličen u saznanje — tog mog naizgled polovičnog, polovičarskog stava?

Pa ja sam, i nesvesno, ostajao vernik — više ne vernik “naučne”, marksističko-lenjinističke, nego čiste utopije. Odnosno — ako se nekome svidja više baš taj izraz — čiste vere, “carstva nebeskog na Zemlji”. Postupanje primereno utopiji, utopijskom cilju, odstojavanje tog cilja kroz poraze i stradanja, kroz poboljšanja i pobeđe, pobeđe pogotovu — pa to i jeste vernost nepostižnom idealu, vernost veri, utopiji.

Jer kao što je za plodotvornu i izglednu egzistenciju i ličnosti i zajednica odsudnije da veruju, nego ono u šta veruju — tako isto je odsudnije dosledno, verničko postupanje, nego ono u šta se veruje.

Čudno i protivrečno, ali samo naizgled: poričući konkretnu, marksističko-lenjinističku utopiju, ja sam se svojim postupanjem kretao ka čistoj, utopijskoj utopiji. Nikakvo čudo što se mnogi opozicioneri u komunističkim zemljama okreću k religijama, k tradicionalnim ili osavremenjenim religijskim učenjima. Što se mene tiče, moja razmišljanja se ne kreću ni prema kakvoj odredjenoj religiji — možda zbog toga što u kretanju k utopiji, u širenju slobode kao uslova egzistencije, nalazim istinsku veru.

UTOPIJA JE VEČNA, NAČIN KRETANJA K UTOPIJI JE VREMEN

Utopija, utopijskih projekcija srećnog, savršenog društva ima u svim civilizacijama. Očevidno je da nikom nije pošlo za rukom sazdati među ljudima takve odnose koji bi trajali nepromenjeni i isključivali čežnju za savršenim.

U takozvanoj zapadnoj civilizaciji utopije su uočljive s judaističkim traganjem za obećanom zemljom i s ranim hrišćanskim

zajednicama. A najdetaljniju, "najsavršeniju" projekciju idealnog socijalnog ustrojstva dao je najveći — ako najveći postoji — filozof: Platon. Racionalističkim filozofskim sistemima nametnulo se kao moguće i racionalizovanje ljudske sudbine. Otada u Evropi, na Zapadu, utopije smenjuju jedna drugu — od srednjevekovnih sekti preko reformatora hrišćanstva i reformatora ranih industrijskih društava do modernih "naučnih" filozofa: evropsko, zapadno kulturno tlo je, nepobitno, najplodnije za utopije svake vrste.

Kad je reč o utopijama, najčešće se imaju u vidu komunističke utopije. I s razlogom: um teži k savršenom i ne miri se s bedom i nepravdom, a beda i nepravda čeznu za lučonošama koji će ih izvesti iz nametnutih, nenužnih stradanja. Ali to je ipak nepravda prema antikomunistima, pa i demokratima: nacisti su projektovali izgradnju čiste rase, pa čak vršili u tome i prve pokušaje sparivanjem "čistih" Arijevaca, a "slobodni čovek", "slobodno društvo" i slično su takodje utopije — ukoliko se shvate kao apsolutni, ukoliko se ne radi o konkretnim ljudima i konkretnoj slobodi, odnosno o uklanjanju konkretnih ograničavanja ljudskih uslova.

S civilizacijom se besumnje javljaju i nepravde i utopije.

A da li su prakomunistička društva bila lišena nepravdi i utopija, kao što izgleda prema istraživanjima nekih antropologa — ja to ne znam. Ali ja u to ne verujem: čovek je oduvek, na svim nivoima, čovek, a poznato mi je iz zavičaja da u plemenskoj i bratstveničkoj teskobi strepnje i roptanja dobijaju najnaučnije, najbezizlaznije oblike.

Utopija je svojstvo čoveka i društva. I kao što je postojanje čoveka izvan zajednica zamislivo samo u mašti — samo je u mašti zamisliva i zajednica toliko savršena da iz nje ne bi nicale utopije, kao nada i protivteža. Utopija je varijanta religije. Lišiti čoveka i društvo utopije, odnosno religije, isto je što i lišiti ih duhovnih, najbitnijih, osnova egzistencije.

"Naučni socijalizam", u svojoj komunističkoj varijanti, ne bi pobedio, niti pobeđuje, zbog toga što je naučan. On je pobedio i pobeđuje zbog toga što je svojom naučnošću dao — u duhu epohe nauke i industrijalizacije — uverljivost svojoj utopiji. Drukčije rečeno: utopijom, kao zamenom za "neuspehu

religiju", savremeni komunizam se vezao za neprolazne, večne potencijale ljudske egzistencije, a svojim pragmatizmom za život nezadovoljnih i perspektivnih socijalnih grupa. Apstraktno i konkretno, imaginativno i konkretno, večno i vremeo ne mogu uspevati, a kamoli opstati, jedno bez drugoga. Rascep i suprotstavljanje medju njima jesu, neminovno, raspadanje i razaranje same egzistencije.

I baš zbog toga što gubi svoju veru, svoju utopiju, savremeni komunizam gubi i moć koju je u ranijim periodima posedovao. Fizička snaga se uvećala, ali je opala uverenost, opala je moralna moć, a s njom i "opravdanost" i opravdavanje nasilja višim ciljevima. Neuverljivo i kontradiktorno, ali samo naizgled: baš zbog toga što je komunistička utopija bila ne samo totalna — sve utopije, kao i sve vere su totalne, "jedino istinite" — nego i totalitarna, u savremenom komunizmu sa slabljenjem utopije slabi i totalitarni teror. Zbog toga — u prvom redu mada ne i jedino zbog toga — postala je mogućna borba i u komunističkim porecima. I u komunističkim tamnicama: to sam i ja proverio. Jer komunisti su prestali biti Staljinovi ljudi "naročito kova", a tamnice postale što i drugde — ako ne bolje, a ono u mnogočemu gore, ali "tamnice za ljude".

Utopije menjaju — od epohe do epohe — oblik i argumentaciju. Ali ostaju, kao i vere, neizostavne u svim oblicima i uslovima egzistencije: život ljudski traži, nameće opravdanje samog sebe ne samo u sadašnjosti nego i u prošlosti i budućnosti.

Ideja, utopija, kao i religija, po svojoj prirodi su totalne. A totalne su zbog toga što obasjavaju i nude rešenja osnovnih egzistencijalnih problema. Ako ne bi bilo tako — ne bi bilo ni dovoljno razloga da se u njih veruje. Ali ako su totalne — ideje, utopije ne moraju biti i totalitarne, to jest isključivati i zabranjivati i druge ideje i utopije. U tome je — uzgred rečeno — najbitnija razlika duhovnih osnova "zapadnih" i "istočnih" poredaka: osnove prvih su u sebi netotalitarne, a drugih totalitarne.

Doista, ideje i utopije koje zabranjuju druge ideje i utopije neizbežno, a pre a posle, zapadaju u ćorsokak, u stagnaciju i truljenje — u sukobljavanje s realnim i idejnim tokovima života društva i individue. Totalno gospodstvo ideje, utopije je nemo-

guće. Ni srednjevekovne religije, u periodima svog najtotalnijeg, najnetolerantnijeg gospodarenja dušama, nisu uspevale da uguše ni jeretičke sekte, ni racionalno, kritičko mišljenje.

Ideja, utopija, kao i sanjarije, totalne su, ali kao postupanje ne samo što to nisu, nego i ne mogu da budu, a da i same ne potamne i ne podriju svoju istinitost. To je iskustvo svih ideja i učenja, svih utopija, svih revolucija, svih poredaka. Jer i ljudska i socijalna egzistencija su mnogostruke, mnogoutopične. Tudja, nesvoja utopija je izdanak života. Zbog toga su najpostojanije i ljudskoj prirodi najbliže, najsvojtvenije, utopije koje verujući u svoju ispravnost, u svoju istinitost, pretpostavljaju i dopuštaju i drukčije ideje, drukčije tendencije i oblike. Najsavršenije, najistinitije je ono što je svesno svog nesavršenstva i otvoreno kritici i poricanju.

Zbog toga je i zabranjivanje ideje, utopije, besmisleno, bezizgledno. Protiv ideje, protiv utopije, delatne mogu biti jedino razumnije, životnije ideje, "utopičnije" utopije. Ideje, utopije moguće je suzbijati, pa i ubrzavati njihovo odumiranje — dakako idejnom borbom. Ali upotreba sile, kao i lažnih, odživelih i samim tim nerazumnih ideja protivu ideje, protivu utopije, ako neposredno i ne jača, neminovno očvršćava i obnavlja ideju, utopiju. Ideja, utopija, umire sama od sebe, s porivima iz kojih se rodila i koje je životno nadahnjivala.

SAVREMENI KOMUNIZAM ĆE NADŽIVETI SOVJETSKI POREDAK — POJAVIĆE SE NOVE UTOPIJE I OBNOVITI RELIGIJE

Ne samo komunistička utopija, nego "naučni socijalizam", odnosno savremeni komunizam, stariji su od sovjetskog poretka. Svojim korenima oni zadiru u judaizam i hrišćanstvo i antičku filozofiju, a — po mom mišljenju — i u početke ljudske istorije, ako ne i ljudske egzistencije.

Ta činjenica ne bi bila dovoljan dokaz da će komunizam nadživeti sovjetski poredak — da je taj poredak mogao da zadrži i razvija svoje najživotnije, religijsko-utopijske osnove, da iz klica sovjetske vlasti nisu narasli monopolistički sloj i ekspan-

zionistička imperija. Sovjetski poredak sve očiglednije, nepobitno i bespovratno, poriče samog sebe, svoje idealne i životne osnove.

Kako i zbog čega je došlo, moralo doći do "izopačivanja" sovjetskog poretka — posebno je pitanje, čije raspravljavanje ne spada u ovaj spis. Dovoljno će biti ako se ovde konstatuje: u zamisli, u klici je taj poredak sadržavao sve svoje buduće grehove i jalovosti. I to poglavito zbog toga što je samu ideju, samu utopiju, shvatio kao ostvarivu i na tome zasnovao i silu — zasnovao partijske i druge birokratije, koje će ideju-utopiju "ostvarivati" kao svoj monopol, svoje privilegije.

Tek, očito je da proklamacije nijedne državne vlasti, bilo "kapitalističke" ili "socijalističke", nisu danas, kao proklamacije sovjetskog vrha, u toliko očitij, surovoj i grotesknoj, suprotnosti s delima. A reči imaju magijsku moć — nikakvo delo ne može da preživi ako je u stalnom, neotklonjivom neslaganju s rečima. To isto se može reći i za teoriju, makar se oko nje paštile umne, najumnije glave: teorija koja lažno izražava biće, stvarnost, mora sagnjiti, mora biti zamenjena istinitijom, životnijom teorijom.

Ideja nije, sama po sebi, ni moralna ni nemoralna. Ali ako je amoralna — nije više ideja. Lenjinova ideja je još bila dvojna, antinomična: utopijska vera, ali i nebiranje sredstava. I baš zato što je u klici bila i amoralna — sredstva je opravdavala ciljem, odnosno proglašavala moralnim sve što koristi "proletarijatu" — ta ideja je u svojoj klici nosila i zametke svoje propasti. Ono čime je sovjetski sistem — kao i slični sistemi — moćan, a naime — privrženost vlasti kao jedinom stvarnom i cilju i sredstvu — neizbežno vodi k truljenju i propasti.

"Naučni socijalizam", odnosno savremeni komunizam, ne samo što više nije jedinstvena, internacionalna ideja, nego se raspao na niz država s različitim, često i nepomirljivim interesima. Nastala su nova klasna društva, ratovi među komunističkim državama su realnost i neizbežnost. Ideja, vera, truli — zadah se širi čitavim svetom. Ali je sovjetska moć, naročito vojna, ojačala i svojim ekspanzionizmom "dopunila", materijalizovala, svetsko širenje ideologije. Tako je, kao i u ranijim vojnim imperijama, slabljenje ideje bilo predigra, ako ne i preduslov, snaženja sile. U nastajanju je, već je nastao, sistem

imperijalnih veza i odnosa hegemonističkog Sovjetskog Saveza. Sovjetska oligarhija se pretvorila, već pod Staljinom, ne samo u tamničara vlastite ideje, nego i u gušioca i ugrožavača ljudskih i nacionalnih sloboda.

Niko ne zna kad će se i da li će se sovjetski poredak transformisati u slobodnije, u neekspanzionističkije društvo. Što se mene tiče — ne verujem u to, bar ne u doglednoj budućnosti. Bezumlje i oružje, nasilje i “mesijanstvo” još gospodare nad Rusima i narodima sovjetske imperije i podjaruju i hrabre oligarhiju na monopolizam i ekspanziju.

Sila je nužna, neophodna, ali nije dovoljna u suprotstavljaju toj opasnosti i toj mori: sili daje dušu, daje nesalomivost samo ideja, samo vera u svoju pravednost, u pravo na svoj način života.

Ideja-vera je nužna svima. Bez nje nema izlaza iz savremene teskobe, iz svetske tamnice.

IV

IDEJA SE SNAŽI I POTVRĐUJE DOSTOJANSTVOM LIČNOSTI

Ako se kaže da su borci za ideju nejednaki u svojim moćima, odnosno sklonostima, time se samo iskazuje opštepoznata, banalna istina — da ljudi ni u tome, kao ni u svemu drugom, nisu istovetni. Drukčije rečeno: uverenost, privrženost ideji je zavisna i od ličnih svojstava. Mada je čovek “na vojni na zemlji” i mada su čovekovi dani “dani nadničarski” — neko je to manje, a neko više. Nema mnogo onih koji sagore, koji se žrtvuju za ideju, iako su svi idejni, na ovaj ili onaj način, uslovno ili bezuslovno.

I mada je to tako — istina je i da se idejnost stiće, ugrađuje u ličnost i gradi ličnošću. To se najčešće i najpouzdanije obavlja borbom za ideju. Ali katkada je i značajnije za učvršćivanje ličnosti u ideji i ideje u ličnosti i misaono udubljanje u ideju i emocionalno saživljavanje s idejom. To se, dakako, ne poštiže ni lako ni prekonoć. Ali to je put, jedini, trijumfa ideje i borca. Jugoslovenski komunisti, među kojima sam bio i ja, kraljevske tamnice su pretvorili u svoje univerzitete: danju smo izučavali marksističko-lenjinističke “svete knjige”, a izvečeri diskutovali i diskutovali, proveravali i pročišćavali naučeno. Nije pri tome zapostavljano, kolikogod se moglo, ni šire obrazovanje — ono je itekako važno za širu i plodotvorniju primenu ideje. A istovremeno smo i vodili borbu s upravom tamnice za poboljšanje

uslova, čime smo očvršćivali svest i proveravali kolektiv i svakog ponaosob.

Dospeviši tada na robiju, ja sam se uklopio u uhodane forme učenja i uobičajene, ratoborne odnose s upravom. Utamničeni komunisti su bili prisiljeni, kao i ostali zatvorenici, na niz ponižavanja. Ali njihovo držanje, s malim izuzecima, bilo je dostojanstveno i u tim ponižavanjima. Komunisti su skidali kape pred stražarima s hladnom, energičnom zvaničnošću i ostajali nepomični i odbojni kad bi im kaludjer na nedeljnom bogoslužju ponudio da poljube krst. I to je trebalo naučiti, usvojiti, makar se bilo u hrabar i ubedjen. Takvim držanjem su komunisti uspeli, iz akcije u akciju, da bitno izmene svoj položaj i izvojuju ukidanje ponižavajućih postupanja.

Kada sam, kao pobunjenik u komunizmu, posle presude sproveden 1957. godine u kaznionu u Sremskoj Mitrovici, gde sam robijao i u vreme kraljevine, zatekao sam slične uslove. Upravnik Milenović je bio strog i blizak s vrhovima unutrašnjih poslova — kao i predrevolucionarni upravnik Bralović s kraljevskim vlastodržcima u Beogradu.

Jedino je sada crkva bila pretvorena u bioskop, šamaranje i pendrekanje je bilo redje, a političko douškivanje razgranatije i opakije: kazniona je potpadala pod unutrašnje poslove, a ne, kao pre rata, pod ministarstvo pravde. I u tome — u “novom” tamničkom redu — ogledala se “evolucija” ka “progresu” i neslobodi: u kraljevskim tamnicama sve je bilo gore, sem što je zatvorenik bio slobodniji — manje nadziravan i manje špijuniran. Sada, u titovskim tamnicama, svaki osudjenik bio je “obradjen” i kontrolisan — više od svojih sapatnika nego od stražara.

Moderne tamnice su gore od starih, mada su higijenski i prehrambeni uslovi neuporedivo bolji: tako je, besumnje, bar što se tiče Balkana i Jugoslavije. Negdašnje turske tamnice su bile mračne i prljave kule i podrumi, ali s koruptivnim stražarima, s mogućnostima veza sa spoljnim svetom i — to je za zatvorenika najveća olakšica — bez ikakve brige nadzornika o osudjenikovoju duši i mišljenju. Meni je u jednom takvom zatvoru, za vreme kraljevine, pandur nudio piće, a čak nagoveštavao i olake žene. Pod Austro-Ugarskom zatvori su se “mo-

dernizovali”. Kraljevina Jugoslavija se ponajviše ugledala na austro-ugarski kazneni sistem. Zatvorske prilike su se bitno “humanizovale”, ali i politički pritisak i psihičko iscrpljivanje su se umnožili i pooštrili. No tek pod komunistima će — s birokratskim redom i s poboljšanjima higijene i hrane — duševna cedjenja i mučenja dobiti naučne i totalne forme i razmere. To je i mene — znao sam — očekivalo kad sam dospao u titovske tamnice.

Mene su bacili u samicu, u kojoj su me zadržali šesnaest meseci — ne računajući četiri meseca samice u Centralnom zatvoru u Beogradu, u toku istrage. Postupak je, inače, prema meni bio korektan — komandir zgrade Pejović nije bio ni osoran ni zakeralo.

Saznanja iz kraljevskih tamnica i komunističkih robijaških kolektiva umah su izronila kao dragocena, kao neprolazne vrednosti. Premda je moj sadašnji položaj bio različit — bio sam izuzetni i izuzeti robijaš — ja sam već znao kako da se ponašam i na šta smem, a na šta ne smem pristati.

Stražarima je bio zabranjen svaki razgovor sa mnom, sem najkraćeg službenog. To sam odmah shvatio, pa ih nisam ni izazivao na opštenje sem koliko se nije moglo izbeći. Istina, stražari zaduženi za mene bili su odabrani — prvenstveno kao pouzdani. A ja mogu da dodam da su oni — pominjem: Erdeljan, Pejović, Popović, Marković, Ilija, “Slovak” — bili ne samo savesni službenici nego i čestiti i sažalni prema robijašima.

Jer makoliko sukob idejnog borca s režimom bio nepomirljiv, on ne treba, jer nema ni razloga, da se pregoni sa stražarima — sem kada neki od njih, a ima i takvih, zakida njegova prava ili nasrće na njegovu ličnost i na njegove ideje.

Ispod stražarske strogosti i nepoverljivosti se mahom skrivaju duboka, pa i nežna, razumevanja ljudskih patnji i bezumnosti. Stražari su takodje robijaši — robijaši koji nisu izvršili zločin, ali su osudili sebe da žive sa zločincima, da se udubljuju u zlodela i u ličnosti zločinaca. U stalnoj napetosti da ih ne izigraju zločinci, čiju dovrtljivost i bezobzirnost tamnice izoštravaju, stražari postupno — poput osoblja u ludnicama — poprimaju navike, pa i osobine, robijaša. Inače ne bi mogli da vrše

svoju službu — da lebde i strepe između strogosti propisa i ozlojeđenih nesrećnika.

To saznanje o stražarima kao o robijašima-nezločincima nisam poneo iz kraljevskih tamnica. Omelo me, najvećma, komunističko gledanje na stražare kao na “organe klasnog neprijatelja” i “buržoaske države”: te je “sluge” — samo u retkim slučajevima — moguće i pridobiti. Takvo gledanje i držanje moglo je samo da pojača animozno nepoverenje, također indoktriniranih, kraljevskih stražara. Saznanje o stražarima kao robijašima-nezločincima morao sam steći. I stekao sam ga, već na početku robijanja u titovskim tamnicama, zahvaljujući korektnosti stražara i svojim novim gledanjima.

U toku svog devetogodišnjeg robijanja u titovskim tamnicama nisam imao ni jedan, ni najmanji, sukob sa stražarima.

Sukob je izbio uskoro pošto su me iz beogradskog Centralnog zatvora prebacili u sremskomitrovačku kaznionu — i to s vaspitačem koji je osudjenike obrađivao više ideološki nego etički. Kraljevska država nije ni imala takvih vaspitača, nego sveštenika — za ispovedanje, i učitelja — za nepismenost.

Taj Vaspitač — pišem ga s velikim “V”, jer sam mu zaboravio ime, a on je ovde i više pojam nego ličnost — elem, taj Vaspitač me pozvao u kancelariju komandira zgrade 2, u kojoj sam samičario, da mi preda pismo moje mladje sestre. Bio je razrok, pepeljave i kose i lica, žvalavih usta. Napregnutog, nadmenog izraza. Sedeo je za stolom, usturen, dok je mene ostavio da stojim. Odmah je počeo: Tu je pismo tvoje sestre Milke: zvaše li se ona tako? Ona piše tu koješta. to jedan građanin socijalističke zemlje ne bi smeo da radi. Ipak sam rešio da ti dam pismo, ali s tim da sestri skreneš pažnju da se ne izražava bezobrazno i da ne okrivljuje narodne vlasti za tvoja dela. Time ti samo otežava da uvidiš svoju krivicu prema partiji i državi.

Moja sestra se, doista, istrčavala kao moj “zaštitnik” i kao “isterivač pravde” na mom slučaju. Ali nije to činila “bezobrazno” — ukoliko se takvim ne bi smatrao opozicioni politički stil. Vaspitač je pozeleo da baš na osudjenom budžovanu, kakav sam bio ja, istakne svoju važnost, ali i da ispolji velikodušnost time što će mi ipak dati pismo. Ali njegove su namere, svakako,

bile dalekosežnije — da “prevaspitava” i mene kao i ostale osudjenike. No bilo ili ne bilo tako, ja sam odmah uzvratio, verovatno sa slabo prigušivanom ljutnjom: Prvo, upozoravam Vas da mi se obraćate s “Vi” — ukoliko ne želite da i ja Vama govorim “ti”. A drugo, pristojno se izražavajte o mojoj sestri. A meni ne pada ni na kraj pameti da upozoravam i “prevaspitava” svoju sestru. — Vaspitač je, ne sačekavši da dovršim, prasnuo: Šta ti misliš, ko si ti? Ti si za mene što i svaki osudjenik! Kad ćeš tako, ne dam ti pismo! A tvoja sestra, piše li bezobrazno, piše! — Da nećeš da te molim za pismo? Ja jesam osudjenik kao i drugi, a ti — žalosno je da ima i takvih vaspitača. Ti bi prvo trebalo da prodješ kurs s govedima, ne bi li te ona nešto naučila, pa onda da dodješ među ljude! — I tako uvreda na uvredu, vika na viku. Vaspitač je skočio iza stola, derući se iza glasa i preteći šakama, a ja sam mu na isti način, dim u dim, uzvraćao.

Komandir Pejović izašao je iza stola i postavio se između mene i Vaspitača. Kasnije mi je rekao: I na meni je odgovornost. Pomislio sam da može doći do tuče. — Komandir je najzad pozvao mene u samicu. Pratila me dreka Vaspitača, a ni ja mu nisam ostao dužan vikom s hodnika.

Tri-četiri dana potom povelili su me upravniku Milenoviću, na prijavu Vaspitača. — Šta je to bilo između Vas i vaspitača? — Ispričao sam tačno, prema sećanju, dok me upravnik osmatrao bezizrazno zelenkastim očima. Upravnik je zaključio: Da, to se uglavnom slaže s izjavom komandira Pejovića. Možete ići.

Time se svršila moja “saradnja” s vaspitačima, na početku odsluživanja mog robijaškog roka. I mada se to odigralo u prizemlju, koje je bilo ispražnjeno da bi se postigla moja potpuna izolacija, kavženje je bilo toliko glasno da se raščulo među osudjenicima.

Stražari ne cene mnogo vaspitače — valjda i zbog toga što su ovi bili, bar tada, nedovoljno stručni, a ponašali su se kao izuzetniji i poverljiviji. Jedan stražar mi je docnije, kao uzgred, rekao: Ma on, Vaspitač, on je uvrteo sebi da Vas prevaspitava, a s Vama ni Centralni komitet nije mogao izići nakraj.

Iako ne mora biti presudno — jer borac sazreva s idejom u

sebi — svakako je pametno i plodno već na početku tamnovanja zauzeti stav nedvosmislene, nepomirljive odbrane svog, idejnog integriteta.

Kada su me početkom leta 1957. godine otpremili u kaznionu, tamo je još vladao propis — nasledjen iz predratnih kraljevskih kazniona — skidanja kape pri svakom susretu sa stražarima i službenicima uprave.

Bio sam rešen da ne kršim "kućni red". Ali ovo ropsko skidanje kape sam osećao kao poniženje, pa sam se našao u nedoumici. U nedoumici su bili i stražari, obzirom da sam ja bio prvi visoki partijski funkcioner koji je potpao pod njih. Izvrđavao sam kako-tako mesec, mesec i po dana, najčešće šetajući gologlav. Straži to moje manevrisanje s kapom dakako nije promaklo. Uprava se pripremala da me "dovede u red", a i u meni je sazrevao otpor. Uslovi za mene nisu bili povoljni. Bio sam na početku izdržavanja kazne, a režim je bio u zaletu protivu mene. Proveo sam već četiri meseca u samici beogradskog Centralnog zatvora. Ali kad se radi o integritetu, ne treba se previše obzirati na uslove.

I doista, kao što sam i slutio, jednog popodneva, dok sam se vraćao sa šetnje, komandir Pejović me opomenuo: Milovane (službenici su me i spontano i namerno zvali imenom, a ne prezimenom, jer je ime bezlično, a prezime je bilo pojam u partiji), propis je da se kapa skida pred službenicima. — U meni je već bilo dozrelo i dozlogrdilo: Ja neću da skidam kapu. Nisam je skidao ni pre rata u tamnici.

Komandir se zbunio, ne odgovorivši ništa. Očekivao sam raport i kaznu — ukidanje mesečne posete i mesečnog pisma, jer sam već bio usamničen. Ali ništa se nije događalo, a ja sam potom nehajno nosio kapu na glavi. Posle kraćeg vremena — možda ni dva meseca — ukinuto je skidanje kape i uveden naklon glave, ali ni to nije striktno primenjivano. Uveren sam da je moje odbijanje podsetilo vrhove na poniženja koja su trpeli u kraljevskim tamnicama i na teške borbe koje su morali da vode da bi se otarasili jednog po jednog poniženja.

Uslovi su važni, racionalno procenjivanje uslova je neizostavno i najdragocenije. Jer treba se, kao žive vatre, čuvati histeričnih i manijačnih, "mesijanskih" glasonoša koji ne vode

računa o uslovima. Makoliko bili zaneti idejom, takvi slabe i sramote samu ideju time što je svojim divljanjem prikazuju kao nestvarnu i neostvarivu. Ali presudni su, presudni moraju biti, uslovi koji sazru u ličnosti, u borbama za ideju: to je znak stapanja ličnosti s idejom, stapanja ideje sa svakidašnjicom.

U tamnici, doslednije nego i izvan tamnice, treba i u sporu i sukobu s tamničarima čuvati čistotu, moralnost svoje ličnosti i svog držanja. Mada je u tamnici, kao i u ideji i politici, nužna budnost, doslednost i dovitljivost, lukavci i podvaljivači tamo niti imaju većih izgleda niti su pogodni kao vodje. Idejna i politička borba, kao i život, nameću zamke, zasede i pretvaranje. Onaj ko se unapred odrekne takvih načina, pristao je unapred da bude namagarčen i poražen. Ali samo ona ideja i politička borba ima izgleda na održanje i pobedu koja teži istini i služi se sredstvima koja k njoj vode, odnosno koja očuvava čistotu i doslednost boraca i njihove ideje. Zbog toga su za slabljenje protivnika, za učvršćivanje sebe, sebe u ideji, u veri, najefektnije i najefikasnije istinitost i dostojanstvenost, dostojanstvena istinitost.

Imao sam prilike, u svojim robijanjima, da to proverim više puta i na iskustvu suboraca. Kadgod smo mi komunisti istupali protiv zatvorskih vlasti s promišljenim, opravdanim i stvarnim zahtevima i u borbi se služili istinitim, odnosno nepodvaljivakim, načinima — vlasti su bile impresionirane, pa i sklonije popuštanju.

A iz svojih iskustava navodim dogodovštinu s mog drugog robijanja u titovskim tamnicama od 1962. do 1966. godine.

Dogodilo se to, držim, u leto 1965. godine, u vreme popodnevnih šetnji.

Da bi me držale izolovanog, a da istovremeno ne bi ispalo da robijam mimo druge, to jest izolovan od ostalih osudjenika, vlasti su u prizemlje "moje" zgrade dovele petnaestak staraca-ubica, nesposobnih za rad, i dva-tri poverljiva osudjenika koji su obavljali higijenske i administrativne poslove. Izolovanje je postignuto na taj način što je čitava ta grupa bila u svemu izolovana od ostale kaznionice. Čak je i u bioskopu sedela odvojeno, na balkonu. I naše šetalište je bilo zasebno — na uskom prostoru između Doma kulture i zida, ispod šest lipa.

Tog dana se na kuli-stražari, u pola naše šetnje, pojavio stražar okoštog i tamnopotog lica, s potkresanim brčićima. Mislim da je bio Šiptar ili Madjup s Kosova i da se zvao Arif. On je otpočeo s pretnjama, terajući nas s našeg šetališta, iako smo mi imali svog stražara, Popovića, i šetali tu godinama. Osudjenici, a i stražar, uzalud su mu objašnjavali, a kad je počeo da psuje, na lošem srpskom jeziku, ja nisam odoleo, nego sam se umešao u raspru. On je tresnuo mašinkom po naslonu, dobacujući jetko i uz iskrivljen osmeh: Ja naredim jednom, pa pucam. — Osudjenici, preplašeni, povukli su se iza lipa. Ali ja sam ostao "na poprištu", i to više zbog toga što smo mi bili u pravu, nego što me bilo stid da se povučem. I dok sam se ja pregonio s Arifom, on je, natežući mašinku, doviknuo: Da si valjao ne bi tu bio, imam ja za takve lek! — Već uvredjen, ja sam mu dobacio da je magarac koji ništa ne shvata. Naš stražar Popović se ushodao izmedju mene i Arifa, pokušavajući da ovoga urazumi. Ali zaludu, Arif je i njemu dobacio da tu nema šetnje da bude, inače će on da puca. Stražar je prekinuo šetnju i poveo nas u zgradu.

Očekivao sam da ću biti pozvan na raport kod upravnika, ali je on, već sutradan, došao u zgradu zatvora. Upitao me je šta je to bilo. Ja sam mu ukratko objasnio. Upravnik: A jeste li mu rekli da je magarac? — Ja: Jesam. Bio sam izazvan, naročito kad mi je on rekao — da sam valjao ne bih tu bio. — Upravnik: Niste mu to trebali reći. Vaša izjava se slaže s raportom stražara Popovića. A on, stražar na kuli — on je bio pijan. Upravnik je dodao, najzad, gledajući me značajno: Pijan, da, pijan. A pijan je što i neuračunljiv.

Na tome se završio moj raport kod upravnika. A iz upravnikovog držanja — iz njegovog dolaska u "moju" zgradu, umesto odvođenja mene u njegovu kancelariju, iz njegovog pravdanja da je stražar bio pijan — ja sam zaključio da je vlastima stalo da na tome i oстане. Naime, vlastima je bilo stalo da ja Štefeci na poseti ne ispričam incident, da ona ne bi o tome obavestila strane novinare, iz čega bi se mogla javiti nerazumevanja i neugodnosti.

I doista nisam ništa rekao Štefeci — sve dok nisam pušten iz zatvora, na kraju 1966. godine. Ali ne zbog toga što nisam imao poverenja u pamet Štefičinu, nego — posete su prekratke da bi

se incident mogao uverljivo objasniti, a smatrao sam i da treba da budem "fer" prema upravi i ne pravim od komarca magarca.

Inače je taj stražar, Arif, dva-tri meseca posle tog incidenta — prema pričanju osudjenika — ubio jednog osudjenika, pa i sam bio osudjen na robiju.

Svojm držanjem u tom incidentu sam dobio u očima osudjenika, iako to nisam imao na umu. Svojm držanjem posle incidenta sam, verujem, dobio u očima uprave, iako mi do toga nije bilo stalo.

Istinitost, kao i čestitost — čak i prema lukavim i zakletim protivnicima — čine ideju svetlijom i uverljivijom.

SOLIDARNOST SA SUMIŠLJENICIMA I SAPATNICIMA — NAJUZVIŠENIJA DUŽNOST I NAJDOSLEDNIJA IDEJNOST

U kraljevskim tamnicama nije se, za mene, solidarisanje s komunistima ni postavljalo, budući sam i sam bio komunist. Bilo je nezamislivo, tada, makakvo dvoumljenje u solidarisanju s drugovima-komunistima, pa sam ga, ukoliko bi me osenilo, lako odbacivao. Solidarisanje se podrazumevalo sa samom pripadnošću pokretu i ideji. I ja sam učestvovao revno u štrajkovima gladju, u demonstracijama, u zahtevima i protestima — čak i tada kada za to nije bilo dovoljno opravdanja. Solidarnost s drugovima je bio moralni imperativ ništa manje kategoričan od istinitosti i opravdanosti ideologije. Solidarisanje je izviralo iz ideologije kao jedna od neizostavnih komponenta. Ono je cementiralo revolucionarno bratstvo i, sa svoje strane, čistilo pokret i ideologiju od kolebljivaca i oportunista.

Solidarisanje, pak, s pristalicama drugih pokreta, na primer s hrvatskim nacionalistima, bilo je tada taktičko pitanje, zavisno od procene korisnosti i efikasnosti. Komunisti su najčešće bili inicijatori akcija u zatvoru, pa su i nastojali da za to pridobiju i pristaše drugih pokreta. Takva uloga im je nametala

i obavezu da u akcijama budu najizdržljiviji i najdosledniji. Tako sam postupao i ja — bez dvoumljenja, s predanošću mladog i romantičnog revolucionera.

Solidarisanje, pak, s kriminalcima ako ga je slučajno i bilo, nije se postavljalo ni kao politička taktika — sem ukoliko je i njih, kriminalce, trebalo uvući u akciju radi komplikovanja položaja neprijatelja. Komunisti su, po pravilu, intimno prezirali kriminalce kao nepouzdate i bezidejne.

Ali kada sam dopao titovskih tamnica od 1956. do 1961. godine i od 1962. do 1966. godine, nisam imao sumišljenika i suboraca s kojima bih bio obavezan da se solidarišem. Bio sam obavezan sebi i svojoj ideji, a time, razume se, i onima koji su me u zemlji i u svetu branili i podržavali. Koliko je takva obaveza bila obmanljiva, mučna i zamamna za samotnog utamničenika, toliko je izgledala jednostavna i neobavezna u odnosu na ostale, kriminalne, zatvorenike. Zbog čega bih se u mačemu solidarisao s lopovima i ubicama, čak i kad bih s njima imao dodira?

Ali posle dvadeset meseci prinudnog samičarenja, vlasti su se 1958. godine priklonile — doduše pošto sam ih nedvosmisleno upozorio da ću stupiti u štrajk gladju — da mi priključe grupu kriminalaca. Time je nastala za mene i za moju ideju nova, nepredvidjana situacija. Kako se prilagoditi ljudima s kojima nisam imao ništa zajedničko ni intelektualno, ni idejno, ni prošlim načinom života?

Ta grupa — oko dvadeset osudjenika — bila je sastavljena od provalnika, proneveritelja i džeparoša, zaposlenih u radionicama.

S tim osudjenicima, prebogatim maštovitom energijom i domišljatim podvizima, bilo je zanimljivo, pa i poučno. Bili su mahom poverljivi prema meni, poveravali su mi i da ih je kaznijska služba bezbednosti zadužila, svakog pojedinačno, da dostavljaju sve "sumnjivo" o meni, neki su me i zavoleli, a kroz njih sam spoznao i banalnost istine da je komunizam vlast koja služi samoj sebi, pa joj se može doskočiti samo podložništvom.

Ali tu grupu osudjenika su zadržali oko dva meseca, jer su oni prenosili po radionicama priče o meni, što je vlastima bilo

nezgodno. Umesto njih doveli su petnaestak raznoraznih osudjenika, ali koji su bili onemoćali za rad.

Na sličan način, prema već stečenom iskustvu, vlasti su postupile i kad sam 1962. godine po drugi put doveden na robiju. Ali ovog puta su svi osudjenici — sem dva-tri kancelarijska radnika koje su nabili u moju samicu — bili starci-ubice.

Tek tada, meni se nametnulo i solidarisanje s osudjenicima koji ne samo što nisu bili sličnih ideja, nego su bili ubice, zločinci. Možda su me na to delom naveli i izgledi dugotrajnog robijanja — osuđen sam bio, u trećem povratku, na devet godina, od kojih sam u tom roku i izdržao bezmalo pet godina. Ali je presudna bila ideja — saznanje o nemogućnosti, o bezumnosti "savršenog društva" i o neizbežnosti stradanja i napora i grešnosti ljudskog bića. Tako je, makoliko to čudno bilo. Ideja, moja saznanja o društvu i čoveku, najpre su se proveravala i primenjivala u druženju, u sapatnji sa zločincima.

Ali u tome je bilo i ograničenja, koja je postavljala sama ideja, a i moja ličnost.

Nisam se upuštao ni u kakve intimnosti, ni u kakva "ispovedanja", kojima su zatvorenici skloni zbog patničkog i samotnog življenja. Istina, to nisam radio ni u kraljevskim tamnicama, u svojoj komunističkoj sredini, premda nisam — koliko mogu da uočim — ni zatvorene ni neiskrene prirode. "Ispovedanje" u tamnici nije dobro ne samo zbog toga što su u njima provokatori česti i što "jednog dana" neki zlomislenik to može iskoristiti, nego i što to slabi unutarnju otpornost — slabi saživljavanje s idejom kao najbližim i najmoćnijim suborcem. Iskrenost, otvorenost u gledanjima, u ideji — da, "poveravanje" i "ispovedanje" — ne, bezuslovno ne nikome sem svojoj budnoj savesti i svesti.

A ideja me, sama sobom, štitila od "idejnog" zblizavanja sa starcima-ubicama. Njihove ideje su bile drukčije — nasledjene iz patrijarhalnih i neideoloških struktura. Niti sam ja imao razloga da ih pridobijam, niti su oni žudeli za "politiziranjem" i "filozofiranjem". Politika je za njih bila gospodarenje, nekad bolje nekad gore, nad uvek istim trpljeničkim narodom, a filozofija nešto čime se bave učeni, najučeniji ljudi, dočim oni pripadaju religiji i ona njima.

Solidarisanje se moglo odvijati, i odvijalo se, na osnovama simpatije i sažaljenja. I tek kad sam otpočeo da se na tim osnovama solidarišem, u svest mi je prodrlo da ideja u sebi sadrži i takvo solidarisanje, a da ono, sa svoje strane, snaži ideju i učvršćuje moju uverenost u ideju.

Jer ideja u koju sam verovao, po svojim intencijama je bila usmerena na svakog dobronamernog, na sve one — u prvom redu u komunizmu — koji su se osećali obmanutim i ugnjetenim. Dakako, ja sam već tada znao, kao što znam i danas, da nema i ne može biti ideje prihvatljive za sve ljude — samim tim što ni ljudi, socijalno, nacionalno, intelektualno i tako dalje, nisu i ne mogu biti isti. Ali sam tada, takodje, kroz zajedničko življenje i solidarisanje s robijašima kriminalcima, saznao i da su ljudi bezrazlični u svojoj ljudskoj, stradalničkoj i nadežnoj sudbini: razlika, u krajnjoj liniji, između zločinca i žrtve je u činu.

Jer ideja, ako bar u nečem, bar po svojim težnjama i učenjima, nije i sveljudska, odnosno ako je samo nacionalna, klasna, državna, moralistička, elitistička, i tako dalje, osudjena je samom sobom, svojom sadržinom i svojom primenom, na izazivanje nesreća i na sopstveno propadanje. Sudbina ideje, kao i ljudi i svega ljudskog, jeste da u težnji za savršenim ne mogu biti drugo nego nesavršeni. Ukoliko su ideje, kao i ljudi, svesniji svog nesavršenstva, imaju utoliko veće izgleda da se zapute na beskonačni put ka savršenom.

Čitaoca ne treba da čudi što mi je robijaško solidarisanje olakšavalo to što sam bio s ubicama, baš sa starcima-ubicama. Nasuprot džeparošima i svakojakim sitnim lopovima koji su, skoro bez izuzetka, cinkaroši (douškivači), zabušanti i kukavice, i nasuprot proneveriteljima, koji se mahom drže naduveno, a uistinu su ponizni i "kooperativni" prema kaznionskoj upravi, i za razliku od obijača, vitezova tamnica, koji se u većini drže nepokorno i nedostavljajući — ubice su, najstrpljiviji i najpodnošljiviji, najčestitiji žitelji tamnica. Ima među njima čudovišnih nakaza i podmuklih, bezobzirnih izdajnika. Ali oni su, u većini, od reči i nesebični. I mada su u većini snažnih i naglih strasti i pronicljive, hitre pameti, oni najmirnije, najsvesnije i najsaveesnije podnose odricanja i nedaće.

Nije bilo nijednog, među njima, koji se kajao za ubistvo. Tačnije rečeno: svi su se kajali u molbama za ublažavanje kazne. To je spadalo u obaveznu formu. Ali intimno, u razgovoru sa mnom, svakom od njih bio je krivac ubijeni, a ne on — ubica. Ubistvo, njihovo ubistvo, bilo je za njih neminovan, prirodan čin — kao i sve što se dogodilo. Jedini izuzetak u takvom shvatanju bio je mladić Mića, iz Zapadne Srbije, koji je ubio namah svoju devojkicu. On je žalio devojkicu, jer ju je još uvek voleo, pa se tako unekoliko i kajao.

Svi starci-ubice bili su religiozni — nasuprot proneveriteljima, mahom ateistima, i za razliku od lopova, kod kojih je religioznost površna i uslovna. Bog, vera bili su za njih nešto što se samo po sebi razume. Nešto s čim se radja i umire. Može se sporiti oko vera — koja je bolja i koja je kome draža — ali ne i oko Boga, odnosno, oko vere kao sadržine, kao smisla čovekovog življenja. Oni kao da su i svoja zlodela smeštali nekako u Boga, u veru. Čovek je grešan i Bog to razume, vera to prašta i izravna s dobrom čovekovim. Inače starci-ubice nisu mnogo molitali. Retko su se krstili ili šaptali molitve: u kaznioni vlasti na to nerado gledaju, a mnogo mlađih osudjenika tera s tim šegu. Molili su se u sebi ili se krstili pred spavanje.

Ta prirodnost, ta neposrednost verovanja staraca-ubica je meni, ateisti, besumnje pripomogla da se zamislim i da veru — svejedno kakvu i koju — shvatim kao neizostavnost ljudske celovitosti i ljudskog postojanja.

U čemu je bilo, u čemu je moglo biti, moje solidarisanje s tim ljudima? U predusretljivosti, u savetu, u neznatnom čašćavanju kad bi mi na poseti Štefica donela paket s hranom i potrepštinama. Niko od njih nije ni bio za neke akcije protiv uprave. Svoj udes, svoje robijanje, smatrali su, kao i svoje delo, neminovnim i prirodnim. Pomagao sam im i u pisanju molbi za pomilovanje i uslovni otpust. Prvu molbu koju sam napisao iz uprave su vratili, jer su prepoznali moj rukopis, pa su osudjeni potom prepisivali moj tekst. Ta molba je i "upalila", pa je, valjda i zbog toga, zavladalo sujeverno verovanje da sam ja "srećne ruke". Bio je i jedan osudjenik, proneveritelj, izvešten u formama molbi. On je to i naplaćivao po utvrdjenim "cenama", pa smo udružili njegov formalizam i moju sadržajnost.

Starci-ubice su ubrzo navikli na moj radni, spisateljski red, pa su izbegavali da me uznemiravaju u mojoj ćeliji, u koju je uprava ubacila krevete na sprat i u njih smestila proneveritelje-kancelariste, prekodan zauzete u kancelarijama. Družili smo se, mahom, na šetnjama. I ja sam — mada nisam smetao s uma ko su i radi čega su tu — ulazeći u njihove sudbine i njihove nedaće, ubrzo podružio s njima neposrednije i prijateljskije, nego s proneveriteljima, uprkos tome što su ovi bili intelektualniji i obrazovaniji.

Pomenuću ovde neke od njih — one koji su mi se najdublje urezali u sećanje. Verovatno su baš oni — i mimo moje i njihove volje — doprineli mojim saznanjima, a time i ponoći same ideje.

Živorad Čokić, seljak iz Kovačice kraj Mladenovca, nije bio unapred ni u čemu odredjen i postojan. U tome je, rekao bih, bio izrazit predstavnik srbijanskog sela, ako ne i Srbije. Stalno izbegavanje krajnosti, neustrašivo pipanje i vrebanje razboritih, životnih izlaza. U gradji i izgledu, pak, nije imao ničeg rasnog šumadijskog: nizak, tamnopus kao Arapin, obešenih brkova nad razvezanim ustima iz kojih su se pomaljali izlizani, ali još zdravi zubi, premda je već bio prošao sedamdesetu. Čokićeva gledanja i njegovo držanje zavisili su od sazdanih prilika i neposredne procene. Učestvovao je u oslobodilačkim ratovima Srbije, pa i u povlačenju srpske vojske kroz Albaniju i u borbama na Solunskom frontu 1917-1918. godine. Politiziran i religiozan, ali ni jedno ni drugo bezuslovno, nego — koliko da se ne izostane ni iz tih tokova. Ratove je smatrao zlom — zlom prihvatljivim samim tim što Srbe ne mimoilaze. A slično i državnu vlast — teretom bez kojeg se ne može, teretom podnošljivijim ukoliko je ne vode zli i naopaki. Oštrouman, podrugljiv, oprezan, a u opasnim okolnostima odlučan.

Čokić je imao obimno, još sveže pamćenje — i iz vlastitog života i iz narodnih predanja. Mada nimalo brbljiv, prepričavao je doživljaje iz ratova i iz seoskog života, a takodje i anegdote o knezu Milošu, Pašiću i kralju Petru Prvom. Od njega sam čuo da je kralj Petar, mada dobroćudan i već izlapeo, lično ubio komandanta koji je pobjegao s bojišta i dopustio da mu Austrijanci zarobe pukovsku zastavu. Zahvalno i pohvalno se sećao svog komandanta puka sa Solunskog fronta, Dušana Simovića,

kasnijeg generala i predsednika pučističke vlade od 27. marta 1941. godine. Razočarano se izražavao o vlastodršcima u aprilskom slomu 1941. godine: Duže bi Nemce zadržali samo da su onoliko oružje složili na putevima. — Bio je neodredjen, dvouman u procenjivanju okupacijskog predsednika srpske vlade generala Nedića, ali se o prilikama pod njim pozitivno izražavao: Nisi morao, ako nisi hteo, nemačkoj patroli ni čašu vode da daš. Oskudevalo se u varoškoj robi, ali jedina obaveza — svinjče i nešto žita. — A o Draži Mihailoviću: Mi smo mislili, u početku, da je on kao neki novi Karadjordje. I ispade — izležavaju se po selima, batinaju za ništa i, najposle, s Nemcima ratuju protiv Srba-partizana. — U njegovim pričanjima je partizanka Kika "Učiteljica" bila legendarna, iako nije bio privrženik partizana*. Nije se u sebi pomirio s novom, komunističkom vlašću, a u njoj mu je najviše smetalo: Ne znaš šta te čeka, nikad ne znaš šta će komunistima pasti na pamet.

Čokićevo bistro pamćenje i njegova živahna pričanja navela su me da ga nagovorim da svoja sećanja zapiše onako kako priča — bez kićenja i doterivanja. On je to i uradio. A pre dve godine mi je na ulici prišao mlađji čovek i ispričao da je Čokić još živ u svom selu i da su njegovi zapisi pohranjeni u nekoj beogradskoj biblioteci ili izdavačkoj kući. Obradovao sam se i što je na životu i što je sačuvan njegov rukopis — još jedno svedočanstvo, a nema ih mnogo, o trpljenju i žrtvovanju srpskih seljaka i ratnika. Inače sam Čokiću poklonio kožuh, koji je pogodovao njegovom ukusu i grejao ga u iscrpljujućim i dugim robijaškim zimama.

Čokić je bio osudjen na petnaest godina, kao podstrekač u ubistvu mesnog funkcionera. Naime, taj glavarić se posilio, a budući je bio i snažan, ukivio se Čokićevom sinu jedincu, slabunjavom i mirnom, pa ga i kinjio i tukao gde god bi ga sreo. A sretali su se često, na putu i oko baština, živeći u istom selu. Čokić je dao sinu pištolj i podstakao ga da glavarića ubije: Samo nek to bude van puta — da se vidi da te progonio. — Ubistvo je ispalo spretnije nego što je Čokić i predviđjao:

* Reč je o Božidarki Damjanović-Marković, zvanj Kika. Rodjena je u Mladenovcu 1920. godine. Bila je zamenik političkog komesara Kosmajskog partizanskog odreda Dragoslava-Draže Markovića. (Primedba izdavača.)

glavarčić je nasrnuo na Čokićevog sina, kad su se sreli s kolima, a ovaj se sklonio s puta. Glavarčić ga je pristigao — baš kako je Čokić i smislio. Glavarčić je obalio Čokićevog sina, gruvajući ga kolenima i pesnicama, a ovaj je opalio u njega, na sebi.

Sud je sve razjasnio, premda protiv Čokića nije bilo pouzdanih dokaza. Sud je malo vodio računa o okolnostima, svakako i zbog toga što je bio ubijen funkcioner i što je Čokić važio, kod vlasti, kao nezadovoljnik i potajni protivnik. U odmeravanju kazni u kriminalnim deliktima znatnu ulogu su igrale i procene tajne policije i partijskih komiteta u kojoj meri je neko "neprijatelj" ili "simpatizer", što je samo doprinosilo muklom i mračnom ogorčenju osudjenika.

Čokić, kao mahom osudjenici, meni je poveravao zbog čega i kako se ubistvo odigralo, a i zbog čega su on i sin dobili previsoke kazne — sin mu je bio sudjen na dvadeset godina. Čokić je uvidjao da je ubistvo upropastilo i sina i njega, ali je odlučno izjavljivao: Taj čovek je morao biti ubijen. Živeti se nije moglo pored njega.

Ali imanje nije stradalo. Održavala ga je snaha, marljiva i razborita. Ona je redovno posećivala muža, a katkada i svekra, koji je s njom i dalje rešavao kućna i imovinska pitanja.

Taj splet ubistva i Čokićevih porodičnih prilika naveo je robijaše — a mašta robijaška je otrovna i podmetačka — da ispletu priču kako je Čokić nagovorio sina na ubistvo da bi komotno živeli sa svojom snahom. Ničeg nije bilo u zbivanjima oko ubistva što bi navodilo na takvo zaključivanje. Ali povoda za to je bilo u Čokićevoj ličnosti — u mrakovima, u besovima koji su povremeno probijali njegovu prisebnost i razboritost. Ta robijaška priča i te tamne strane Čokićeve ličnosti navele su i mene da izmišljotinu prihvatim kao motiv za pripovetku, koju ću možda jednog dana i napisati. Prihvatio sam izmišljotinu za književni motiv utoliko lakše što je bivalo da u Srbiji, u ranijim vremenima, svekrovi žene premlade sinove i žive sa snahama. Srbija je zemlja žestokih, neodoljivih nagona i životne, neugasive razboritosti.

Čokićevo sećanje je najživlje, zauvek, pohranilo stradanja srpske vojske u povlačenju preko Albanije i silovitost srpskih juriša na Kajmakčalanu. I ja sam na njegova sećanja nadovez-

vao svoja, iz povlačenja i proboja partizanske vojske. Jednom prilikom sam, šaleći se, dodao: Ali mi smo bili poštenija vojska! Kod nas se nije smelo ni pomisliti ono što ste vi radili na Solunskom frontu — da zakopavate mazge do trbuha u rovovima, da biste ih komotno opasivali. — A Čokić, s vragolastim grohotom: Ne radi se to tako! Nego se mazgi propnu zadnje noge kroz uzdu — da ne može da se praćaka. Mazge vremenom i naviknu, pa se ne brane. A, ako hoćete da znate, između žene i mlade kobile i nije razlika koliko se misli.

Sitna lukavstva, domišljatost i snalaženje bili su Čokiću takoreći urođjeni. Bio je on uistinu moralna ličnost na svoj, praktičarski način. Jednom mi je rekao, usprotivši se: Ne može čovek stalno ni pošten da bude.

Ništa Čokiću nije pomogla opreznost, kad ga je jedan lopov optužio da je, odbijajući da riba hodnik, rekao: Neću da radim za socijalizam. — Doista to Čokić nije rekao: Izgovarao se jedino time da je, kao star i bolešljiv, oslobođen rada. Ali upravnik ga je kaznio sa petnaest dana samice. Dostavu je polovično potvrdio i stražar, jer se i stražari pribojavaju cinkaroša (douškivača). Čokić je samicu podneo odvažno, ali ropćući na nepravdu: Upisano mi je to — rekao mi je — pa će mi to ometi uslovni otpust.

Ja sam posavetovao Čokića da se javi na raport upravniku i da mu kaže: Druže upravniče, imam jednoga sina — tu na robiji, dabogda ni on ni ja ne izišli odavde ako sam rekao ono za šta sam optužen. — Čokić se kolebao: Upravnik je bezbožnik, baš ga briga! — Objasnio sam mu: Jeste on bezbožnik, ali zna da se seljak, pogotovu starac, olako ne zaklinje. Zakletva je nekad vredela. — Upravnik je primio Čokića na raport, posle podužeg čekanja. I na Čokićevu zakletvu precrtao u delovodniku kaznu koju je Čokić odležao.

Mon Alija, Albanac iz okoline Djakovice. Takodje osudjen na petnaest godina, kao podstrekač ubistva sekretara mesne vlasti, Albanca. U presudi je bio, a i izgledao, mlađi za deset godina. Poverio mi je da je sakrio godine, i to u nadi da će mu to uzeti kao olakšicu. Objasnio je: Nema u knjige upisano — ko zna koliko Albanac ima godina.

Za razliku od Čokića, kojega je tištalo što je osuda i njemu i

sinu previsoka, a ne osuda kao takva — Mon Aliju je tištala i osuda i njena visina. I doista je bio u pravu, premda nije bio sasvim nevin.

Nekog Monovog sinovca su priveli u mesnu vlast i tamo ga je vredjao i tukao sekretar. Taj sinovac i njegov brat ili bratučed dogovore se — sa znanjem Monovim — da se osvete, i to javno, i da time speru ljagu koja se bila raščula. Pazarnog dana, u Djakovici, napadnu toljagama sekretara i razbiju mu glavu tako da je ovaj od toga umro. Mon Alija mi je pričao, u poverenju: Znao sam i posulio im, ali sam im rekao: Pazite kako ga bijete — nemojte po glavi. A oni — kao po bivolici.

Mon Alija nije prisustvovao premlaćivanju, nego se našao u sporednoj ulici, u kafani, gde je uz druge svedoke bio i milicioner. Ali sve to nije pomoglo Mon Aliji: milicioner je povukao svedočenje, a našli su se "svedoci" koji su tvrdili da je Mon Alija prisustvovao tuči i podjarivao sinovce: Udrite još, još! — Vlasti su s razlogom držale da se premlaćivanje ne bi moglo dogoditi bez znanja Mon Alije, budući je on važio za poglavicu fisa (bratstva). Za svo zlo, Mon Alija je omeo stvaranje radne zadruga u svom selu, odnosno fisu. A kad je već došlo do sudjenja, "iščeprkali" su mu i da je za vreme rata, u jednom okupatorskom pohodu, ubio Crnogorca. I za to su se našli svedoci, desetak godina posle događaja. I mada zvuči neverovatno, u presudi je stajalo da je Mon Alija "verovatno" ubio tog Crnogorca. I to mu je natovareno u presudi, uprkos nepouzdanosti dokaza i nedoslednosti presude. Jer da je sud bio uveren u ratno ubistvo morao bi ga samo za to suditi dvadeset godina, ako ne i na smrt. Mon mi je obrazlagao: Nijesam ga ubio. Žena koja je prisustvovala ubistvu nije me teretila, a lažni svedoci su tvrdili da je to bio čovek s belom šamijom kao i ja, kao da svi Albanci ne nose bele šamije. Ne, nijesam ga ubio, iako ubiti Crnogorca nije kod nas Albanaca ništa, kao ni kod Crnogoraca da ubiju Albanca. Ubijamo se mi odvajkada.

Mon Alija je bio katolik — muslimansko prezime "Alija" je nasledio po pretku kojemu je to bio nadimak, verovatno dat da ga zaštititi od uroka, odnosno iz verovanja da će zli dusi biti prevareni i naneti zlo nekom Turčinu "Aliji". Ali nije bio tvrdi katolik — ukorenjenija i regularnija su u njemu bila narodska verovanja i plemenski red. U Monovom bratstvu je bilo i

muslimana, što nije remetilo bratstveničke odnose.

Bio je pismen, na čudan način: pisao je albanski srpskom ćirilicom, koju je naučio pre rata, ako ne i odmah posle balkanskih ratova 1912. i 1913. godine. Srpski je znao slabo, ali dovoljno da se u svemu sporazume i ispriča što ga tišti. Pisma sinu je počinjao svečano, kao što se pisalo u davnim vremenima: Ja, Mon Alija, pozdravljam svoga sina Mark Mona i želim mu...

Od svih vlasti i država koje su protutnjile nad njim i njegovim plemenom, najviše je cenio Srbiju, s kojom je poistovećivao Jugoslaviju: bilo je najviše reda. A najlakše je bilo pod Turskom: Odbijemo plaćanje poreza — Turci udare s vojskom, a mi s čeljadima i stokom u planinu. Turci popale i popljačkaju što nadju, a mi se vratimo — pa opet ne plaćamo ništa po desetak godina. Najstrašnija je bila kratkotrajna crnogorska vladavina, posle 1912. godine: pokršćavanje na silu, pljačke, ubistva. — Granica je bila blizu, pa smo se spasavali na srbijansku stranu.

Pod Srbijom i u kraljevskoj Jugoslaviji, bio je i kačak (odmetnik) i gonilac kačaka. Upitao sam ga: A ima li sad kačaka? — Nema kačak u komunizam! — uzviknuo je. — Ne može ima: vlast se ne drži zakon, ceo narod se digne protiv kačak, špija komšija komšiju, snaha dever, brat brata.

Povisok, vitak, smedjih očiju, blago povijenog nosa, rumen i tankih brkova, imao je i tu, u tamnici, nečeg dostojanstvenog, upadljivo lepog. Uživao je, prigušeno, kad bih ga zadirkivao da je bio veliki ljubavnik. — Bilo je i toga u mladost — smeškao se. — Ama je to kod nas u moj vakat bilo opasno. Kad ideš kod tudja žena — kao da ideš da ubiješ čovek. I moraš imaš veran drug — da čuva straža dok ti s nju u koliba.

Znao je mnoge priče i pesme iz svog naroda. I pesmu o porazu crnogorskog vojvode Marka Miljanova na Novšićima 1879. godine, u kojoj mu Albanci dovikuju da su to oni, junaci ljuti, a ne Skodra (Skadar) i Podgorica: zapisao sam te stihove i treba da su negde u mojim hartijama. Kazivao mi je i pesmu o ženi koja je ubila muža i dva sina kad je doznala da joj je muž izdao brata Turcima. Pesma kaže: kad je muža ubila — svoje srce je prostrelila, a kad je decu ubila — oči svoje je izvadila.

Sličan motiv je zabeležen i kod Marka Miljanova. Pamtio je i pričao nedaće lepotice Mrike: otimali su se i krvili oko nje, ne hajući o njenoj volji, a i ona je odbežavala, dok se nije udomila gde je volela.

I tu, u tamnici, još je priznavan za poglavicu bratstva: sinovci-robijaši su ga odmenjivali dok je bio s njima u sobi, a sinovi nisu na domu poduzimali ništa dok ga ne bi u pismu ili na poseti pripitali. Takav odnos je za njega bio veoma značajan: potvrdjivao mu je da je još živ, još onaj koji je bio.

Nasuprot Čokiću, kome su psovke i sočni izrazi bili neizostavne uzrečice, od Mon Alije se retko — samo u srdžbi ili prepričavanju — mogla čuti ružna reč. Veoma oprezan i suzdržan, bio je poverljiv i veran kad bi se već s nekim zbližio. Pribojavao se da ga vlasti ne otruju, pa je meni davao lekove da ih proverim. Uspeva sam da ga razuverim, ali sumnje su mu se obnavljale. Tamnicu je podnosio teško — u nadi da će dočekati smrt u zavičaju gde će ga oplakati po zaslugi, a ne da ga robijaši začeprljaju kao crknuto pseto.

Vlasti u kaznioni su u mnogo slučajeva bile uvidjavnije od sudova — valjda i zbog toga što su bile podređene važnijoj, samostalnijoj vlasti i što su upoznavale osudjenika. I Mon Aliju su pustile na uslovni otpust, posle desetak godina. Bio je detinjski, smeteno uzbudjen, a kad se ljubio sa mnom umalo nije prosuzio: Daće Bog i ti odeš u svoj dom pre roka.

Halil Hajrović, seljak iz okoline Bijelog Polja, ne samo što je bio nepismen, nego nije ni hteo da se opismeni: Što će to meni? Za moj život i moju pamet to ne treba. Ja nijesam za drugo do da argatujem. Ali i tako neuk, prost i nestesan, bio je veoma složene, lukave i stvarnosne pameti: u igri "čoveče-ne-ljuti-se" je kaišario, a da i ne trepne, ništa ničije nije prihvatao dok sve ne bi izvagao i proverio.

Ljudeskara, s obešenim brčinama i čvornovatim čelom, jakih vilica, smeđe čekinjaste kose i nerazgovetnih očica u kamenitim rupčagama. Hramao je na levu nogu, uganutu u detinjstvu, ali mu to nije nimalo smetalo. Premda je već bio prošao sedamdesetu, sanjao je o ženidbi po izlasku iz zatvora. Puki siromašak, bez igde ičega svog, nije hajao kako će se snaći po izlasku iz tamnice: Najvažnije je dobiti kozu, a sklepati

kolibu, kraj vode, nije teško. S kozom i nadničanjem se može preživjeti. — Pričao je da su mu predji bili pravoslavci, iz Kuča. To je za njega već bilo mrtvo predanje. Veoma malo je znao iz svoje islamske vere. Ali je u veri bio tvrd — kao da je i vera bila zajedno s njim odvaljena od stene. Nije klanjao — nije imao za to pogodnosti, a mogao bi mu se poneko i podrugnuti. Ali bi pre spavanja promrmoljio Salavat. Redovno se zapirao, ali ne zbog čistoće — radio je to površno — nego, "tako se valja", po propisima islama.

Za razliku od ostalih osudjenika, Halil se nije kajao ni na rečima, pred stražarima. Stražari su to znali, pa ga je jedan jedared, u šali, upitao: Kaješ li se, Halile, što si ubio čoveka? — Ne, bogomi! Žao mi je što nijesam i onoga što je s njim bio — obadva su mi dužni podjednako.

Halilov zaselak, Halilovi rođjaci, već su u leto 1941. godine — posle italijanske ofanzive na crnogorske ustanike — stupili u "dobrovoljnu antikomunističku miliciju", koja je čuvala ceste i pripomagala italijanskog okupatora u poduhvatima. On je izbegavao da to prizna, ali se iz njegovog pričanja to dalo zaključiti. A onda su ih jednog dana, u jesen 1941. godine, na njivi napali susedi Crnogorci i ubili petoricu njegovih bratstvenika, medju njima i dečaka od desetak godina. Tog dečaka je Halil najviše žalio i najviše zamerao Crnogorcima. Prema njegovom pričanju, Hajrovići nisu bili ni u kakvoj zavadi s tim susedima. Pobuda napada na Hajroviće je bila — prema Halilu — preotimanje imanjanja, jer su uskoro i ti susedi stupili u "dobrovoljnu miliciju". Halil je onda s porodicom i rođjacima prebegao u sjenički kraj, gde je vlast držao muslimanski prvak i saveznik okupatora Hasan Zvizdić.

U zimu 1944. godine Nemci su, uz pomoć muslimana, poduzeli ofanzivu. U Zvizdićevoj "vojsci" se našao i Halil Hajrović.

Kada je Halil dospeo do puta koji je vodio u njegovo selo, izdvojio se i krenuo samcit u osvetu. Sneg je kopnio, put je bio raskaljan, pa se Halil i zbog toga kretao polako i oprezno.

Slučaj ga je poslužio — Halil je to nazivao "srećom" — da u ataru svog sela sretne dvojicu ubica svojih bratstvenika. Prepoznali su ga i, kao okamenjeni, počeli da se pravdaju. Imali su

i brade — oznaku pripadništva “dobrovoljnoj miliciji” “srpske” vere (četnici). Ali on nije hteo ni da ih sluša ni da se obzire što su i oni protivnici komunista: opalio je u jednog. I taj je pao na mestu, usmrćen. Halilu se zaglavio metak i onaj drugi se pribrao i preko plota “sinuo” niza stranu.

Halil se odatle vratio. S povlačenjem Nemaca raspali su se i razbežali i njihovi muslimanski saveznici. Halil je znao da ga čeka strogi sud, pa se s porodicom sklonio na Kosovo, medju Albance, gde je dobežalo podosta muslimana iz Sandžaka. Pričao je: Lako je bilo doć do legitimacije. Dva svjedoka i gotovo. I ja sam tako svjedočio drugima.

Ali mada su Albanci većinom muslimani, Halilu je njihova sredina bila tuđa, pa se prebacio u svoju, “pravu muslimansku” sredinu, u Novi Pazar. Tu, nedaleko od grada, Halil se i okućio, na ledini kraj rečice. I tu je proživio nekoliko godina. Tu su mu i deca pristasala. A on je stalno bio na čeku, pazeći da ga kogod ne prepozna.

Pa ipak se to dogodilo, jednog pazarnog dana. Na pijaci ga je prepoznao jedan zemljak: Vidio sam — pričao je Halil — kako me gleda, da me prepoznao, iako se ja njega nijesam sjećao. — Pokušao je da zaturi trag, u gradu. Ali milicioneri su blokirali izlaze, uhvatili ga i sproveli u Bijelo Polje.

Tamo je i osuđen. Branio ga je službeni branilac, a sudile sudije medju kojima je bilo i rodjaka ubijenog. Halil nije znao ni svoja prava, ni kako da se brani. A budući je sada, pod komunističkom vlašću, malo ko, ako iko, priznavao da je iko njegov u ratu bio protiv komunista, ubijenog su svedoci pretvorili u pristašu komunista — kao da bradu nikad nije ni puštao. Halil je u ratu razlikovao komuniste i četnike, premda je i jedne i druge držao za Srbe i bio protivu njih. Istina, s njegovog gledišta tu nije bilo neke velike razlike — on se svećao ubicama svojih bratstvenika, ne obzirući na to kojoj “srpskoj” vojsci pripadaju. Tako nije ni shvatio, sve dok na robiji nije to prozreo, koliko bi za njega bilo povoljnije da je na sudu dokazao da je ubio četnika, a ne partizana.

Pošto je Halil osuđen, njegova porodica se odselila u Tursku. I on se spremao tamo, ukoliko bude dobio pasoš. A ako

pasoš ne dobije, odlučio je da započne život u kolibi kraj neke rečice.

Postojanost u veri i običajima, prihvatanje svog života i svog doba kao sudbine — bez roptanja i zanošenja — nije li u tome i pouka koju još čuva moje sećanje na Halila Hajrovića?

Mića, mladić iz zapadne Srbije. Ne sećam se Mićinog prezimena — niko ga prezimenom nije ni zvao. Ni ime mu nije bilo “Mića” — to je bilo tepanje.

Obična seoska tragedija: siromašni mladić se zavoli s gazdinskom kćerkom, ova ga u jednom momentu ostavlja, a on, namah, puca na nju i smrtno je pogadja. Sam se prijavljuje vlastima, a ove ga — posle jednostavnog sudskog postupka — upućuju na dugogodišnju robiju.

U realnosti, u Mićinom pričanju, sve to je mnogo složenije. Ona ga je volela. Ona je već bila kao njegova žena — to je selo znalo. On jeste siromašan, ali je dobar radnik, snalažljiv i s nešto škole — živeli bi nimalo lošije nego kod njenih. On nije ni tražio miraz, nego nju. Ali njeni su je pritisli, ona je počela da se koleba — obećali su je, a možda se i sama obećala, drugom, gazdinskom sinu. Pristala je da se nadju na puteljku, na kome su se i dotad kao slučajno nalazili. Možda je baš taj puteljak, s kojega su svračali u gaj u kome su se ljubavili — možda je baš taj puteljak, kad mu je odrekla ljubav i potrčala ka kući, i bio presudan. Bilo je i leto — možda je i to leto... Mića nije ni umeo da ispriča kako se to dogodilo: “pao mu mrak na oči”, pištolj mu se obreo u ruci i on je za njom opalio. Tek kad se ona snizala na putljagu — video je šta je učinio. Nije pošao svojoj kući — nije mogao od sramote — nego k rođjacima, a posle dva-tri sata u miliciju.

Povisok, okošt, krupnih i svetlih očiju, Mića je bio teški srčani bolesnik: ako se ne varam, mešala mu se venska i aortska krv. Premda preosetljiv i lak na srdžbu — valjda i zbog srčanog oboljenja — Mića doista nije imao ničeg mračnog, ničeg dvo-smislenog, a nekmoli ubilačkog. Bezumno je patio, zbog bolesti i zbog ubistva. Nije sanjao ni o slobodi — očekivao je smrt, s nekom pritajenom radošću, premda je revno uzimao lekove. Prema tamnici i visini kazne bio je ravnodušan — smatrao je prirodnim ispaštanje za ono što je učinio. Godila su

mu, poput utehe, moja usputna racionalistička dokazivanja da Boga nema. Možda je želeo da sa smrću nestane svega — sećanja na nju i njegovog zlodela.

Svi su ga voleli — shvatali su njegovu čistu, nenametljivu i nemerljivu patnju. On je opažao ljubav i pažnju kojom su ga okruživali i stražari i robijaši — bilo ga je pomalo stid zbog toga, kao da to ne zaslužuje.

Nije se sećao da li je imao srčano obolenje dok je bio na selu: Šta ja znam — bio sam najbolji igrač u kolu, mogao sam da radim sve, mada sam izbegavao teške poslove.

Najednom mu je pozlilo. Odveli su ga hitno u bolnicu, gde je i umro posle nekoliko dana. Tamnica je za tren postala još tužnija i samilosnija.

V

Dosadašnje izlaganje odnosilo se, pretežno, na ideju uopšte, na ideju kao veru, odnosno na veru kao ideju. To izlaganje se drugom svojom stranom odnosilo i na “moju” današnju ideju — ideju koja svoju apsolutnost, svoju “nepogrešivost”, sagledava i doživljava u koegzistenciji s drugim idejama, odnosno u tome što je, pobijajući druge, i sama otvorena pobijanju. Drukčije rečeno: budući svako mišljenje, svako verovanje i svaka filozofija, teže i iskazuju se kao sistem, kao nešto “samo po sebi” konačno i istinito — od zabluda i zala takve “konačnosti” i “istinitosti” nema spasa sem u priznanju drugima isto takvih prava. Neka prevladava, sa što manje muka i nesreća — na kraju krajeva će i prevladati — ono što je istinitije, odnosno što je u politici životnije, a u nauci naučnije.

Iz toga sledi da se tako shvaćena ideja razlikuje od ideologije, ako pod ideologijom treba razumeti — a ja držim da treba — sistem zatvoren, sistem odbojan i gušilački prema drugim idejama, drugim ideologijama.

Takvo prikazivanje ideje nije moglo, i da sam to hteo, prikriti da imam na umu u prvom redu ideje koje pretenduju na aktivnu ulogu u životu ljudi, odnosno u društvenim odnosima. Ustvari sam imao na umu političke ideje u širem smislu — ideje kao izražavanje dubinskih, nezaustavljivih tokova, ideje kao veru u “nemoguće”, u neminovno, a ne ideje kao neki odredjeni, neposredni program.

Takvo prikazivanje ideje potiče, ili je neraskidivo povezano,

sa shvaćanjem politike kao najsloženije i najpunije ljudske delatnosti. Politika je koncentrisani život nacija i grupa, politika se koristi svim oblicima delatnosti, a i politiku može koristiti svak — zavisno od svoje snalažljivosti i svog opredeljenja. Zbog toga je u politici volja važnija od znanja, vera “u svoju stvar” važnija od sile, a najvažnije i najpresudnije jedinstvo analize i intuicije. Političar može biti svak — svak na ovaj ili onaj način učestvuje u politici samim tim što ne može biti izvan društva. Ali politički vodji se radjaju, politički vodji postaju samo oni, veoma retki, koji se kroz zamršeni, nepredvidljivi i opaki splet okolnosti probiju svojom voljom i svojom verom — verom razumnom, shvatljivom i za sebe i za “svoje” suborce.

Dva su glavna sredstva kojima se ideja-politika oduvek koristi kao inspiracijama i dokazima svoje ispravnosti: religija i nauka. I mada se ni religija ni nauka ne svode niti mogu svesti na politiku — svaka ima svoju autonomnost i svoje vrednosti — ni jedna ne može izbeći ne samo da je politika upotrebljava, a prečesto i zloupotrebljava, nego i da se njima maskira, da se prikazuje kao njihov najdosledniji zaštitnik, pa i njihova suština.

U pradavnim vremenima, dakako, nije bilo nauke u današnjem smislu — kao otkrivanja zakonitosti na osnovi logičkih zaključivanja i eksperimenata. Ali je oduvek bilo razumnog, iskustvenog zaključivanja — bez toga ljudi ne bi mogli da se snalaze, pa ni da žive, u nedokučivoj i opasnoj stvarnosti.

Na Istoku je prevladavalo korišćenje religije u politici. Ni na Zapadu to korišćenje religije nije nikada prestalo, niti može prestati, obzirom na neotklonjivu prisutnost religije u saznanju, u življenju. Ali već u Antici — s izdvajanjem filozofije u samostalnu granu, u “nauku nauka” — korišćenje nauke u politici uzima maha, dajući prednost i samosvest političkim vodjima. Širenje helenizma i zavojevanja Aleksandra Makedonskog inspirisani su i racionalističkim učenjima njegovog učitelja Aristotela. Ta sprega politika-nauka nije ni na Zapadu išla ravnomerno. U Srednjem veku religija postaje politika, ali i ona tada koristi racionalna, naučna saznanja i dokazivanja. S industrijskom revolucijom na Zapadu, a zatim s industrijalizovanjem Zemlje, korišćenje nauke — kako teoretske tako i pronalazačke — u politici je nešto što se samo po sebi razume. I

nauka je neotklonjivost u ideji i delanju.

Ali ako su u ranijim epohama religije prevladavale kao svest i inspiracija u politici, s industrijalizacijom su tu ulogu preuzele ideologije — u zaostaljoj Rusiji i poraženoj, kriznoj Nemačkoj. Ta uloga ideologija nije, dakako, istovetna s onom koju je politika preuzimala iz religija: sada — u skladu s duhom industrijske, naučne epohe — ideološka politika se inspiriše i motiviše pretežno, ako ne i isključivo, naukom. To je karakteristično za obe najznačajnije ideologije moderne epohe: komunizam — tačnije rečeno, lenjinizam — i nacizam, odnosno rasizam. Različite su, dakako, polazne i socijalne osnove: komunizam počinje — u ime radnika, sirotinje i potčinjenih — s naučnim utemeljenjem mita “besklasnog društva”, dok rasizmi — u ime “više rase” i posedničkih klasa — rasne predrasude utemeljuju i “naučnim dokazima”.

Ideologije, odnosno politike kao nauke, besumnje su na zalasku. Ali to nije miran i bezbolan zalazak — to je zalazak kroz ratove i revolucije, jer se radi i o ideološkim porecima i ideologizovanim državnim i socijalnim strukturama. I uporedo s opadanjem politike kao nauke, javlja se, obnavlja se, religija kao politika. Nacijama, klasama, ljudskim bićima, u radikalnom preobražavanju njihovih uslova, najčešće je prihvatljiva, kao najefikasnija, totalitarizovana svest, kolektivni mistički zanos. Ta pojava je najuočljivija danas u islamu, u islamskim državama. Ali nijedna religija, nijedna nacija, nije bezuslovno lišena takvih “mogućnosti”. Ja to ne smatram ni srećom ni nesrećom. Ali smatram svojom dužnošću da sada, pred kraj života, upozorim — budući sam nešto slično, u “naučnoj” formi, iskusio i kao protagonist i kao “otpadnik”, pa mi svako dobronameran može verovati: to vodi u proizvoljne eksploatacije i bezakonja, u osvajačke ratove i nasilja.

I religija i nauka — po mom sudu — gube na svrsi i smislu ukoliko se spajaju, poistovećuju s politikom. Istina, politika ni njih, kao ni ostale ideje i delatnosti, ne pita da li će ih i kako upotrebiti za svoje svrhe. Ali od vodećih naučnika i verskih vodja itekako zavisi u kojoj meri će religija i nauka očuvati svoju suštastvenost — neprolazno, večno staranje za moralno spokojstvo i lagodnije življenje. Očuvati tu suštastvenost religije i nauke nije lako, a niti moguće u potpunosti, beskompromisnoj

čistoti. Sveštenici i naučnici su takodje ljudi, grešni i opredeljeni u svom, u realnom vremenu: najviše i najbolje što najbolji i najveći i čine, jeste doslednost u očuvanju integriteta svog verovanja i svoje verničke ličnosti. Borba je za to, kao i za sve ljudsko, neprestana, a često i bezobzirna, ali njome se učestvuje u istoriji i — što je neuporedivo važnije — u večnosti ljudskog postojanja.

Danas je upadljiva jedna, naizgled čudna, pojava: premda nauka neobuzdano, svakodnevno gomila nova saznanja o svetu i čoveku, takoreći je pomodno — naročito u reagovanjima na ideologiju — poricanje njene uloge, pa i njene neizostavnosti u društvu, za čoveka. Takva reagovanja, takva gledanja su samo suprotna strana "naučne" ideologije: sada se Bogu, religiji, dodeljuje — u borbi protiv ateističkih diktatura i potrošačkog imoralizma — ona uloga koju su "naučne" ideologije odigrale u rušenju "religioznih" politika. To negde može i pobediti dato zlo — u Iranu je već pobedilo. Time se, istina, zapada pod drukčiju ideologiju, ali čiji lanci ne moraju biti, mahom i nisu, lakši.

Niti je nauka kadra — to i nije njena svrha — da zameni religiju, niti religija — ni ona nema takvu svrhu — isključuje nauku: svaka od njih ima svoje svrhe, svoje metode i svoju funkciju. Nauka ne može biti ni pogled na svet, mada danas nikakav pogled na svet ne može pretendovati na istinitost — istinitost relativnu i vremenu, ako u sebe ne uključuje i naučna saznanja, naučnost. Svet objašnjava filozofija, a ne nauka — nauka omogućava ljudima da izmene svoje uslove u materijalnom svetu. Nauka ne menja socijalne odnose, mada nikakvi ljudski odnosi ne mogu da opstoje, pa ni da se zamisle, bez tekovina i uloge nauke. "Naučna politika" je isto takva besmislica kao i protivnaučna politika. Politika, ideja-politika, budući ona sažima u sebi sve ljudske moći i nadahnjuje ljudsku egzistenciju — jedino politika bitno menja odnose medju ljudima i upliviše na sudbinu nacija, individua, čovečanstva. U pravu su oni koji preziru političare zbog njihovog pretencioznog sveznalaštva i njihovog vulgarnog samoljublja, ali to nimalo ne umanjuje sudbinski značaj politike.

Neslućeni prodori savremene nauke i munjevita primena naučnih otkrića nisu potisli ideološke, a ni druge dogme. Nauka

to nije ni mogla, po samoj svojoj prirodi, čak i kad naučnici ne bi i sami robovali ne samo naučnim, nego i nenaučnim dogmama. Ali je olako, površno i porazno shvatanje koje *apriori* isključuje svaki uticaj nauke na nenaučne oblasti, uključujući i religiju. Pogotovu na religiozna učenja koja pretenduju na racionalna dokazivanja: malo ko razuman danas traži Pakao u Zemlji, a Raj na Nebu, a ne u ljudima, odakle je mašta uzalud pokušala da ih ukloni.

Najznačajnija, epohalna su — po mom mišljenju — dva naučno-tehnička dostignuća, koja će bitno uticati, i već utiču, na odnose medju nacijama i na sudbinu čoveka i čovečanstva: atomska energija i prodiranje u kosmos. Nikada dosada ljudski stvor nije ni pomišljao da je ljudski um podoban i kadar da stvori sredstva koja mogu uništiti ljudski rod. A samo su sanjari predviđali da će se čovek istrgnuti iz uslova u kojima je nastao i dosada se razvijao. Ta postignuća — ta moć samouništenja i taj uzlet iz zemaljskih "okova" — istovremeno su navestili sredstva i načine koji će deo ljudskog roda, bar neke nacije, osloboditi egzistencijalne ugroženosti, a neslaganja i stvaralaštvo ljudi proširiti u kosmička prostranstva: čovek otkriva da je biće kosmičko, biće kosmičkih mogućnosti, ali i da je njegov um kadar, istovremeno, da uništi vlastiti rod. Ali niti će čovek zagospodariti Kosmosom, niti će čovek samoubilački razarati svoj um — čovek, nacije i čovečanstvo, kretaće se, kao i dosada, ali neobuzdanije, u razaranju i stvaranju, u saznavanju i verovanju.

Nauka je oslobodila čoveka — a tek smo na početku koji kraja nema — mnogih uza i nedaća. Vera, filozofija i umetnost povezuju čoveka sa svetom i s bitnošću sveta. Ali jedino politika, ideja-politika, može da iznalazi izlaze i ravnoteže iz ideoloških pomama i društvenih ograničenosti.

MUČENJA SU ISKUSTVENA, PA I NAUČNA

Fanatizmi, najčešće oni ideološki ili verski, besumnje su i najuočljiviji, a možda i najčešći podsticaji i pravdanja mučitelja u njihovom čudovišnom i bezumnom, a ipak ljudskom, osmišljenom zanatu. Ali bih dodao — iz onoga što sam video,

čuo i pročitao — da su neodmerena i nemerljiva surovost i sklonost k surovosti nedokučivo ukorenjeni u ljudima. Dakako ne u svima, nego u nekima — baš u nekima — jer se unapred ne zna pouzdano, niti može saznati, u kojima. Kao što su i blago postupanje i zgražanje nad mukama i mučiteljima svojstveni nekima — baš nekima — jer se pouzdano ne može unapred znati kako će se ko ponašati u uslovima realne ili hipotetične ugroženosti lične, porodične, etničke ili grupne.

Nema leka efikasnog ljudskom zlu — zlomislima i zlodelima. Možda je zlo, kao i dobro, bilo jedan od izvora ljudskog postanja i postojanja. Ali ako takvog leka nema, a možda ne može ni da ga bude, ima sredstava i načina za suzbijanje i onemogućavanje nasilja i mučenja. Ta sredstva i ti načini su poznati oduvek, a u nekim zemljama na Zapadu i mnogim pokretima širom sveta, bitni su u strukturi države i sadržini svesti. Nadam se i ubedjen sam da ta ostrvca razuma i slobode neće potonuti u okeanima mraka i nasilja kojima se uzburkalo čovečanstvo. Kao najglavniji mi izgledaju: nedvosmislena, nepokolebljiva ideja, idejnost, u borbi za otvorena, pluralistička društva, zakoni koji nepobitno osiguravaju proklamovana ljudska prava i kažnjavaju mučitelje i nasilnike, izabrane, odgovorne i kontrolisane, vlasti koje čuvaju i vrše zakone.

To je iskustvo rata i revolucije u kojima sam i ja vidno učestvovao: deca istog naroda vršila su istrebljenja ili suzbijala istrebljivače, makar i žestokim merama.

A mučenja i mučitelji — i to treba znati — prenose se u zemljama nasilja i bezakonja iz poretka u poredak, nasledjuju se kao iskustvo, kao saznanje, s kolena na koleno. Kraljevska Jugoslavija je delom preuzela to strašno nasledje iz sultanske Turske, a sticala je u tome i nova, svoja i strana, iskustva: tabananje je iz turskih zemana, a iznurivanje ricinusom iz fašističke Italije. Mučitelji, kao i despoti, prenose jedni drugima iskustva i saznanja, čak i kada su u svadji i ratovanju: titovski tamničari su “učili” ne samo od sovjetskih, nego i od kraljevskih, premda su se sa sovjeticima grdno zavadili, a kraljevinu oborili.

Mučiteljsko nasledje je pouzdana osnova svakom novom mučitelju da prevaziđe prethodne. S te osnove on stiče nove veštine, nove mogućnosti — iz novih, svojih iskustava i tekovina

nauke. Baš nauke — egzaktnih saznanja o čoveku, čovekovim slabostima i moćima, o veštini obmanjivanja, skrivanja i zastrašivanja, modernim sredstvima: mučitelje ne zanimaju nauke kao takve, nego primena naučnih saznanja u mučenju.

Tako je bilo kad se za nauku jedva i znalo — iskustvo je spasonosno, ali kobno. Sokrata su otrovali proverenim, “državnim” otrovom, a najveći umovi su u Srednjem veku opravdavali mučenje veštica logički, naučnim saznanjima: djavo, dakako, nema božansku moć stvaranja, ali ima moć pretvaranja, pa može ženu oploditi na taj način što najpre u vidu žene primi seme, a zatim to seme u vidu muškarca unese u matericu.

Politika, pogotovu političke potrebe despota, zahtevaju efikasnost, a time — uz druga sredstva — i korišćenje nauke. Tako se u mučenju — u odredjenim, despotским porecima — neizostavno udružuju politika i nauka. Uostalom, naučna dostignuća i idejne motivacije oduvek su bili moćna, katkada i najmoćnija, sredstva svake politike.

I savremeni koncentracioni logori su zasnovani na naučnoj osnovi — kako u istrebljivačkoj, tako i u “prevaspitavačkoj” nameni. Fabrike smrti — masovno ubijanje tela i “prevaspitavanje”, preradjivanje umova. Naučna dostignuća u službi ideologija, totalna gospodstva nad nacijama, nad društvom, nad privatnošću.

Ubijanje i “prevaspitavanje” najčešće se vrše zajedno i istovremeno. Mučitelji i dželatni smatraju svojim dodatnim uspehom ako žrtvu smaknu kao pokajnika ili kukaviču: slabost mučenika za mučitelja je naslada. Pa ipak, brže napreduje, brže se usavršava — zahvaljujući primeni naučnih dostignuća — ubijanje. U “prevaspitavanju”, “ispiranju mozgov”, premda se naučna saznanja u vezi s tim prate ukorak, ipak prevladavaju tradicionalni, “religiozni”, načini: “ubedjivanje” kombinovanim — fizičkim i psihološkim, odnosno ideološkim — batinanjem.

Nasilje je banalno, nemaštovito. I dželatima mašta može da smeta u obavljanju rutinskog zanata.

Ali mučitelji nisu bez mašte i inventivnosti: kako bi, inače, satirali različite ljude u različitim okolnostima?

Dva su osnovna načina koja mučitelji duše koriste: prinudna

samoća, odnosno ćelijski zatvor, i optužba zbog "jeresi", odnosno — mučenje ideologijom, mučenje idejom i u ideji. I ta dva načina najčešće se primenjuju zajedno i istovremeno: biće čoveka i čovekov duh su skloni slabostima, naročito kad se nadje između laži i istine, patnje i uživanja, smrti i života.

Mada ne spadam u one koji su previše stradali, niti sebe smatram mučenikom, ja sam u svojim tamnovanjima iskusio i jedan i drugi način, a u titovskim tamnicama oba zajedno. O tome je već bilo dosta priče u ovoj knjizi i drugim mojim knjigama.

Ponoviću, kao savet budućim zatvorenicima, mučenicima za slobodu: samoći, ćeliji, moguće se odupreti staranjem o svojim svakodnevnim potrebama i sećanjem — sećanje je neiscrpno kao i maštanje — a od svoje "jeresi" se moguće odbraniti raskidom s ideologijom protivnika, odnosno odanošću, strasnim predavanjem svojoj ideji.

Treba znati i uvek imati na umu: niko, makar koliko lukav i maštovit, makar se koristio najmodernijom naukom i totalnom ideologijom, ne može izmisliti muke kojima čovek — čovek predan ideji i svom dostojanstvu, svom integritetu — ne bi mogao da odoli. Tako je uvek bilo, tako će uvek biti.

To isto bi se, uprošćeno i šematski, moglo reći i za društva i narode: propala su ona društva, nestali su oni narodi koji su izgubili veru u svoje i ljudske vrednosti. Kao što mučiteljima stoji na raspolaganju bezbrojan izbor muka, tako su i osvajači i nasilnici u izboru načina i sredstava ograničeni jedino mogućnostima i interesima, a nikako, nimalo moralnim skrupulama, obećanjima i obavezama.

IDEOLOGIJA UTAMNIČUJE IDEJE, PA I SVAKU RELIGIJU

Starci-ubice, moji tamnički drugovi, nisu se ni brinuli ni patili zbog toga što ih je vlast lišila i bogomolje i sveštenika, budući su ovi ukinuti u komunističkim tamnicama. Buniti se zbog toga bilo bi besmisleno i uzaludno, a patiti lišavanja i prinude koje naturi viša sila — vlast — ne izazivlju neizbežno, niti su izazivali, neutomivu patnju. Nikakvog roptanja ni očaja-

vanja: vlast ima nečeg višeg, božanskog, čim je ljudi ne shvataju i nisu kadri da joj se suprotstave. Ne bi se moglo reći ni da su se starci-ubice smatrali zakinutim u svojim pravima: to je takva vlast — vlast s odredjenim, svojim, načinima i gledanjima.

Starci-ubice su jedino tugovali, u sebi, za bogomoljom i sveštenikom. Blaga potištenost se opažala na svima njima kad bismo o tome povelili reč: bilo im je zakinuto življenje, dozatorski način života. Jer u njihovom saznanju vera, bogomolja i sveštenik su nerazdvojni, makar što čovek pre svega u samom sebi veruje ili ne veruje u božanstvo. Svi su oni osećali, i znali, da bi im robijanje bilo lakše s bogomoljom i sveštenikom — olakšali bi sebi ispovešću, spojili bi se bogoslužjenjem i molitvom s večnošću u kojoj nema grehova ni patnji, a niti neprijatelja i moćnika.

Neki su se — kao što sam već ispričao — ispovedali meni. Ali ja nisam ispovednik, niti sam im mogao — makoliko bio predusretljiv i uverljiv — govoriti u ime Boga, u ime višeg bića koje su nosili u sebi. Zbog toga se na mene prenosila i njihova tuga. Ali bez njihove pomirenosti, iako sam bio nemoćan da išta za njih učinim, a povrhu svega bih bio krivo shvaćen da sam postao molitelj za bogomoljce.

Prisetio sam da su mladi osudjenici, ukoliko sam dolazio u dodir s njima, žudni bogatstva i naslada i mahom obuzeti — kao i svet izvan tamnice — "potrošačkom groznicom". Većina nisu ni hajali za Boga, a pogotovu za bogomolje i sveštenike. Štaviše, mnogi su ismevali Boga i vernike i siktali na njih — bilo zbog toga što su tako vaspitani, bilo što su se ogorčavali na svoje promašaje i tamnička ograničenja. U tome je, kod mnogih, bilo i dodvoravanja ateističkoj politici i vlasti — dodvoravanja koje ne košta i ne obavezuje, jer doista je grditi Boga najlakše i najbezopasnije.

Ali zlobna naslada s kojom su oni ismevali Boga i vernike otkrivala je i nešto drugo, nešto dublje i značajnije. Oni su time bežali od Boga, od verovanja i ideje, od samih sebe. To je jedino bilo nekažnjivo. I ne samo nekažnjivo, nego se time ispoljavala i drešila neka sputana, bezumna i bezmerna srdžba na život, na svet, na svoju sudbinu. Neka uteha je i njima bila nužna: vaspitači i stražari nisu mogli da im je pruže, jer se ona, ta uteha, nalazila izvan stražarskih dužnosti i vaspitačkih moguć-

nosti. Evo kako je to izgledalo:

Samo jedan ubica, Šišmanović iz Topole, molio se javno — ostali starci-ubice su to radili diskretno, mahom pred spavanje, ne toliko zbog toga što bi zazirali od vlasti, koliko zbog toga što su to smatrali ličnim, veoma intimnim. A Šišmanović? Šišmanović, sumanut od tamnice, od zločina ili nepravedne osude, nije podnosio zabravljenost, pa mu je bilo dozvoljeno da preko dan šetka ispred ćelije kao da je za nju vezan. A izjutra, naprasit i poludjen od snova i prekonocne zabravljenosti, na šetalištu bi se najpre okrenuo suncu, stao namirno, coknuvši cipelama, pa se prekrstio i promrmljao: Pomozi, Bože! — Ili: Slava ti Bože! — To nije bilo zabranjeno, ali su stražari na to gledali mrko ili podsmešljivo. Jednog dana stražar "Slovak" — pamtim mu narodnost, jer smo ga tako medju sobom zvali — službenik savestan i blage naravi, namrgodio se ili nešto primetio na to Šišmanovićevo obraćanje Suncu, odnosno Bogu. Šišmanović se obrecnuo: Šta, je li zabranjeno prekrstiti se? — Nije zabranjeno — uzvratilo je "Slovak" — ali nije lepo.

Starci-ubice su održavali i verske običaje, nenametljivo i neprimitno. Postili su uoči značajnih praznika. A Srbi su i praznovali slavu, tako što bi prištedjivali slasnije namirnice da počaste sapatnike. Sveću nisu palili — to bi bilo izazovno, a bilo je prečutno i zabranjeno. Čokić i još poneko su i mene zvali na slavu. Bilo mi je neugodno, jer sam slavu svojih predaka zabatalio čim sam postao komunista, pa mi je bilo zazorno da je obnavljam. Ali slavari su to razumevali: zvanica si — slavio ne slavio, verovao ne verovao. Pozivali su na slavu i nevernike: vera i tamnica su mirile i sjedinjavale.

Pridržavanje verskih običaja u krajnjoj, tamničkoj oskudici i pod budnom, sumnjičavom pažnjom zatvorskih vlasti, starci-ubicama ne samo što nije smetalo, nego ih je ispunjavalo ponosnom i blagom odvažnošću.

A mene je sve to pobudjivalo na razmišljanje — o veri, o zločincima, o svojoj ulozi u sazdanju vlasti. I eto, posle toliko godina, nameće mi se i konačan zaključak. Ideologija nije kadra ni da potisne ni da zabrani religiju. Ideologija je kadra jedino da, za vremena, kinji i muči vernike. Nasilje je strašno i zbog toga što ideologija nije i ne može biti zamena za veru, za ideju. Jer ideologija je vera nasilja, ideja nasilija.

VI

Ne mogu da se setim pliće i vulgarnije, pa i uvredljivije, izreke nego što je: "Religija je opijum za narod." Ta izreka se pripisuje Marksu, a i nalazi se u njegovim spisima. Ali ja verujem da nije samo njegova, nego ju je on preuzeo, kao i neke druge — na primer, "Proleterci svih zemalja, ujedinite se!" — popularne u njegovom vremenu. No bilo kako bilo, ta izreka je postala veoma popularna najpre u socijalističkim pokretima, a kasnije u komunističkom pokretu: aksioma tobožnje suštine religije.

Ali ta izreka nije takva kakva jeste zbog toga što u njoj ne bi bilo ni zrnca istine. Ima u njoj i gorke i porazne istine. Jer kadgod se nasilnici i derikože dograabe moći i tokove nacionalnog života skreću u svoju korist — oni koriste i kler i klerikalne institucije, a preko njih i religiju, za zamračivanje svesti, za opijanje i obuzdavanje narodnih nizina. Religija se time natura, ili ona preuzima, ulogu i lik ideologije. A do takve uloge religije dolazi, poglavito, zbog toga što kler — i kler čine ljudi! — ne može da se izoluje od političkih realnosti, pogotovu ako su vrhovi klera saživljeni s moćnicima i s postojećim, već trulećim, poretkom. U takvom položaju religija i kler ne mogu da se nadaju, bar dok oluja ne protutnji, boljoj sudbini od one ideologija i ideoloških zanesenjaka.

Nije lako izbeći takvu, vremenu i nereligioznu, ulogu religije. Jer ni religija, religiozne istine i argumentacije, nisu date jednom za uvek. One se razvijaju i dopunjuju s iskustvima i saznanjima. Religija i kler žive u realnosti, u političkim uslovi-

ma i saznajnim dostignućima. Religija, propovednici i vernici, zapadaju u teškoće i otkrovenja slična onima u koje zapadaju ideje i zatočnici ideje — kadgod se potvrđuju i pretrajavaju u svojoj autentičnosti, u svojim sveljudskim vrednostima. S tom razlikom što religija, izvirući i uvirući u ono što je neprolazno, večno u svetu i čoveku, uvek ima izgleda da se oporavi i podmladi: nesreća i poraz su samo trenuci u trajanju religija i religije. A ideja, politička ideja — ona se gasi ako se i potvrdi, ako i ostane verna sebi, čim se promene uslovi iz kojih je ponikla i koje treba da promeni. Ideja, politička ideja može biti samo beoćug u životnom, u političkom trajanju grupe i nacije: vremenost, vremenska uslovnost je sudbina, obrećenost ideje.

Već bi trebalo da je jasnije, a i nespornije, u čemu je površnost izreke "Religija je opijum za narod". Makar mogla biti, makar bivala i biva opijum — religija, kao i ideja, nužnost je čovekova samim tim što on, čovek, egzistira i hrve se u nedokučivom, nesavladivom svetu i u nesavršenim, živim zajednicama. Makar i shvatili religiju kao opijum — opijum egzistencijalni, a ne ideološki — ona je jedina nenametnuta uteha i nekoristoljubiva nada u čovekovom neizvesnom postojanju, postojanju u ravnodušnom, negostoljubivom svetu.

Jer ne radi se o tome da li je religija dobra ili loša, a pogotovu koja je bolja ili tačnija: religija je neizbežna — ni život nije ni dobar ni istinit.

Religija, ideja, jeste najpunija, najpotpunija duhovnost: umetnost je neodvojiva od religije, nema velikih duhovnih tvorevina bez velikih ideja. Dublje razmišljanje o nauci dovelo bi do sličnih zaključaka: vera u božanstvo i u besmrtnost inspirisala je najveća otkrića, često i ona koja su negirala doktrine i ideologiju klera i klerikalnih institucija. Vera i ideja su i u onima koji ih poriču i progone.

Ima dakako i onih koji smatraju — u te sam spadao i ja dogod sam verovao u nepogrešive "osnove" ideologije — da je život moguć i bez religije, bez vere i ideje. Istina, ja sam, kao i mnogi komunisti-idealisti, ideologiju poimao i prihvatao kao religiju, kao zamenu za religiju, a da toga nisam ni bio svestan. Nemam u vidu takve, kakav sam bio ja, nego one koji poriču — bez ikakve zamene — religiju kao životnu nužnost, kao duhovni vid egzistencije. Razume se da je moguće i tako živeti — takva

mogućnost, u svesti i kao svest, takodje je varijetet života. Ali stvaranje, ali održavanje i promicanje života nije moguće bez religije, bez ideje. Život u poricanju religije i ideje, u poricanju života i ljudske sudbine: varijetet antireligiozne religije, anti-idejne ideje, nepotpun, izopačen život — izazovni podsticaj religiji, ideji.

A možda je već jasnije i zbog čega sam se zakačio za izreku: "Religija je opijum za narod." U pozadini te izreke je uverenje — njenog tvorca i socijalističkih, odnosno komunističkih pokreta — da ideologija, dakako naučna, može da zameni religiju. To uverenje nije bilo bezrazložno — za one koji su verovali i dogod su verovali u istinitost i kreativnost ideologije. Produbljenje rečeno: dogod je ideologija, progonjena i utamničena, oslobadjala i nadahnjivala prevratničke i tvoračke snage, ona je i mogla da igra ulogu vere. Ta vremena su na izmaku, bar što se tiče lenjinističke varijante marksizma. I to ne samo na razvijanom i pluralističkom Zapadu, nego i na Istoku, gde se lenjinizam sveo na šematizovanu svest monopolističkih vlastodržaca i na stvarni i neizostavni "opijum za narod."

Socijalistički pokreti u svim svojim varijantama — i reformističkim i revolucionarnim — nisu religiju učinili suvišnom, a pogotovu se nisu uspeli preobraziti u nove religije. Oni to nisu ni mogli, budući je ne samo u njihovoj praksi, nego i u teoriji, prevladala politika, odnosno akutni problemi, a potiskivana traganja za izlazom iz večnih i sveljudskih dilema i nesreća. Reformisti su to shvatili na vreme i religiju prepustili ličnosti i kleru, dočim su revolucionari — "najuspešnije" i u najširim razmerama komunisti — svoje doktrine, sve skućenije i okamenjenije s ustaljivanjem monopolske vlasti, širili i ukorenjivali silom i privilegijama.

I politika i religija su u životu, tokovi su života. Nemoguće je religiju i kler, kao šta bilo drugo, odvojiti od politike. Niti kler i religija mogu pristati na odvajanje od politike, a da se ne odreknu samih sebe, svog staranja o životu i sudbini ljudi, a nekmoli o životu i sudbini svojih vernika. Nema, niti može biti, slobodnog društva i slobode ličnosti bez slobode religije. Politika i religija se dopunjuju i sukobljavaju. Politička mudrost i religiozna postojanost iznova uspostavljaju harmoniju, razumevanje i saradnju.

TAMNICA JE BOŽJI DOM

Tamnica je Božji dom — to osećaju na sebi, i kad ne znaju, ne samo sužnji, nego i tamničari. Jer tamnica je dom patnje i nadanja — tragičnosti i uspinjanja čovekovog. I jedno i drugo, patnja i nadanje, ugrađeni su u postojanje, u "božanski lik" čovekov.

Pogotovu je tamnica kuća Božja za ideju. Ideja je Bog — ako je ideja — bilo da Boga ima ili nema. Ima poslovice: "Tamnica je za ljude." Tu poslovicu bi trebalo upotpuniti: Tamnica je za ljude, jer je dom Božji, dom idejni. Tu, u tamnici — kao i u dobrovoljnom pustinjaštvu — ideja dozreva, saznaje sebe i sluti svoje mogućnosti, svoju ostvarenu budućnost.

Mnogi su i neposredno doživeli Boga — svoje spajanje s vanvremenim i nedokučivim silama — u tamnici. Malo je onih koji, makar na tren, nisu doživeli očišćenje od stvarnog i vremenog.

Ali tamnica mnoge i ozlojedjuje i okreće protiv Boga, protiv ideje. Malo je onih koji nisu, makar na tren, poistovetili Boga, ideju, sa žudnjom za vlašću i za nasladama: kakva večnost, kakvo žrtvovanje, kad možemo, i moramo, proživeti samo ovaj, nepobitno jedini i stvarni, život?

Tamnica je i kuća demona i zala — u čoveku obitavaju i mahnitaju Satana i Pakao. To znaju tamničari, to osećaju sužnji: od njih, od demona i zala, brani i spasava samo Bog ili ideja, Bog-ideja. Nada i spas su u čoveku, u njegovoj veri u sveljudsku ideju i njegovoj volji da se za nju založi i svojim životom.

U svojim tamnovanjima nisam doživeo ni Boga ni Satanu: oni su nerazdvojni, a ja, već odavno bez religije, samcijat sa svojom idejom i svojim moćima i slabostima, nisam ni hteo ni mogao izvan sebe.

Ali i mene su ozarivale nade i raspinjali besovi: nade, makoliko nestvarne, ispoljavale su se kao razložne i moguće, a besovi, makoliko razložni i opravdani, kao divlji i sumanutli.

Ali kad se nada gasila, a bes stišavao, između mene, učeljenog, i spoljnog sveta, nevidljivog i neograničenog, uspo-

stavljala se — najčešće i najsnažnije kad mi je bilo najteže i kad sam najviše sumnjao u sebe — nevidljiva i neshvatljiva, ali slućena, bezmalo ćulna veza.

To je bila veza s prostorom, slobodnim i bezlićnim. I u tom prostoru — sa svojim narodom koji, ugnjeten i zaludjen, trpi i bludi. Veza s borcima za slićne ideje — za slobodnije tokove društva i slobodno iskazivanje lićnosti. S borcima kojih nema, koji će se, možda, javiti jednog dana. A ako se borci nikad i ne jave — veza s idejama neuništivim i neugasivim događ traje ljudskog roda, veza s ljudskim životom i trajanjem. Ja i svet, ja i ljudi, bivali smo jedno. Ja ćestica ljudske prolaznosti u bezmerju ljudske neprolaznosti. Uzidati sebe, svoj um i svoju dušu u trajanje ljudsko, kao ciglu u tamnicu — u ogromnu, nedoglednu tamnicu.

Uvek sam se osećao smiren i ohrabren posle takvih doživljaja. I mada ih nisam mogao ni izazvati ni predvideti, bilo je dovoljno — dovoljno protiv mojih slabosti i dvoumljenja — što sam znao da su takvi doživljaji mogućni, da je takva veza stvarna — stvarna u meni, delatna između mene i sveta.

I ta veza je bivala sve redja, mada ne i slabija. S mojim unutaršnjim snaženjem, s mojim uživljavanjem u ideju i poistovećivanjem s njom — tek na tren bi me obujmila svojom nedokućivom i neobjašnjivom pouzdanošću. Nisam zaćalio što nemam religije i Boga: da li zbog toga što sam imao ideju?

Je li to Bog? Je li to vera? Ja ne znam. A nije ni važno. Znam pouzdano da je bila ideja i da se to događjalo meni.

A ja prićam samo ono što znam i osećam — priću o sebi, o ljudima.

*POKOJNICI ŽIVE S NAMA,
U NAMA: MILIVOJE, ALEKSA*

Događjala se, ostvarivala se još jedna povezanost, bliska i istovremeno zapanjivo konkretna: između mene, usamićenog, i moje izginule braće, mladjeg Milivoja i starijeg Alekse-Beća. Najćešće i najneposrednije u zimi 1958 — 1959. godine. I to

začudo, posle jutarnje šetnje, kada bih se, već pribran i smiren, vratio u nezagrevanu samicu: oni, braća, pridružili bi mi se odmah, kao da su očekivali da se vratim. Nisu se zadržavali dugo — kako-kad, desetak do petnaestak minuta, ako sam mogao tačno da procenim. Ali i kad nisu bili tu, u samici, ja sam slutio i osećao da su u prostoru — da bdiju i da će se opet pojaviti. Ja ih nisam mogao zazvati, makoliko se osećao u nevolji — oni su odredjivali svoj nailazak i procenjivali moje nevolje.

A čudno, dok su oni bili uza me u samici, u tamnici, inače bučnoj, utišalo bi se rezanje ključeva, trupanje po gvozdanim stepenicama i bravama, dovikivanje osudjenika i stražara: besumnije život zatvorski nije bio stao, nego sam se ja bio toliko zaneo njima da ništa nisam čuo. Tako nisam osećao ni studen, ni išta drugo, premda sam stvari primećivao i postupao razumno kao kad njih, braće moje, nije bilo. Nisu me ni ometali ni u čemu — dešavalo se da stražar, u njihovom prisustvu, otvori vratanca da bi mi osudjenik ubacio hleb ili novine. Braća bi se kao na tren povukla — da ubrzo potom napune svoje mesto i ozare mene i samicu svojom toplinom.

U prvi mah sam osećao neku jezu od njihovog prisustva: Možda to ja ludim — otkud oni kad ja ne verujem u duhove, kad ih ne vidim i ne pipam?

Ali sam ubrzo navikao na toplinu i hrabrenje koje su oni donosili. Radovao sam im se i priželjkivao ih, mada od mene, od moje volje i svesti, nije zavisio njihov nailazak. Mogao sam nepogrešivo da zamislim njihovo prisustvo i da se uživim u njega — to se događa i dok ovo pišem — ali njihovo stvarno-nestvarno prisustvo nije zavisilo ni od moje volje ni od moje svesti.

Nikad nisu dolazili odvojeno, nego uvek skupa. Razmeštali su se nehajno, ali uvek tako da ja imam u vidu obojicu, a oni obojica mene. Dakako, nikad ih nisam opazio otelotvorene, što nije umanjivalo, u meni i za mene, njihovu prisutnost. Ponekad bi se obreli na mojim stranama — s leva i s desna — ali me nisu podupirali.

I razgovarao sam s njima, bez reči, bez glasa — razgovarao uopštenim pojmovima, željama i obećanjima. Istupali su svaki na svoj način, već prema tome kakvi su i u životu bili — Milivoje

sa suzdržanom blagošću, Aleksa s prekom odvažnošću. Ali nisu me nikad prekorevali, niti navaljivali na mene: njihovo prisustvo je činilo da sebe prekorevam i podstičem — prekorevam za nedoumice, hrabrim u otporu.

I tada, kad bi se oni stvorili kraj mene, jedino tada me nije pekla griznja da sam i ja kriv za Milivojeve muke i za Aleksinu pogibiju. U komunistički pokret bi se oni — kao i mnogi poletni mladići iz njihovih generacija — uključili i bez mene, ali sam ja — svojim uplivom i svojim tamnovanjem u kraljevskim tamnicama — ubrzao njihovo opredeljivanje i umešao se u njihovu sudbinu.

Aleksu, naglog i ogorčeno hrabrog su ubili iz zasede, a Milivoja...Milivoje, ranjen, dopao je u mučilište na Banjici u Beogradu, gde je odoleo dvomesečnim mučenjima, da ga odvu-ku, satrte snage i poremećenog razuma, na strelšte u Jajincima.

Milivoje, Milivojeve muke i postojanost u poštenju i ideji, tištale su me i obavezivale, a Aleksino plahovito junaštvo i nesebičnost su me hrabrile i upozoravale...Milivoje kao da je govorio: O mukama znaš dosta, dosta si ih i iskusio, mada i ne slutiš šta sam ja morao pretrpeti od mučitelja žudnih karijere i uverenih u svoju mučilačku inventivnost. Pa šta, ako te izlažu duševnim, umnim mukama — duša i um su neiscrpni u napadu, neiscrpni i u odbrani. A ludilo? Bojiš se ludila? Ni ludila ne treba da se bojiš: ludilo za ideju — to je istinsko blaženstvo, trijumf ideje u čistoti i žrtvenosti... — Aleksa je govorio redje, ali odsečnije: Smrt — da li smrt postoji? Postoji svest živih o smrti. Ništa drugo — smrti nema. Opažam da se smrti ne bojiš — bojiš se sramote. Smrt za ideju iskupljuje sve sramote i grehove i podstiče žive — hiljade, milione živih, na podvig i žrtvu...

Braća nisu smatrali svoje žrtvovanje za ideju uzaludnim — premda su se mnogi njeni zatočnici izopačili, a i ona sama pokazala, u stvarnosti, neostvarivom: ideja, vera, verovanje nisu uzaludni samim tim što nadahnjuju na žrtvu i učvršćuju vrednosti.

Bilo me stid, do nepodnošljivosti, pred izginulom braćom — kao da bih ih ja ponovo, svojom rukom, ubio, ako bih izdao ideju — svoju ideju, sebe i njih.

Vernik, idejni borac nikad nije sam — ili je sa sumišljenici-
ma i budućim životom, ili s mrtvima. S prvima je sigurnije i
vedrije, s drugima pouzdanije i postojanije. Mrtvi ne iznevera-
vaju, blesak ideje u mrtvima je negasiv, klica života u mrtvima
neuništiva...Ni sada nisam sam, premda me mrtva braća ne
obilaze: valjda sam se najzad spojio s braćom i našao bratski,
sveljudski put.

VII

Tamnica je kuća ljubavi, kuća besnih požuda i bezumnih
ljubomora. S tim strastima se, po žestini, može jedino
uporedjivati ostrašćenost, zanetost idejom.

Ako običan, kriminalni osudjenik trpi i izgara zbog naslad-
nih lišavanja, idejni, politički osudjenik izgara i erotskom
žudnjom i idejom. Ali on, politički osudjenik, u prednosti je,
uprkos tom dvostrukom sagorevanju. Izgarenje idejom i u ideji
ako i ne potiskuje i ne smanjuje, svakako zablješćuje i podredju-
je sve druge strasti. Politički osudjenik je onoliko gospodar sebe
koliko veruje u svoju ideju i koliko joj je predan i dušom i telom.

Tamnica umnožava strasti i zanose. Tu ljudski stvor —
svejedno da li je muško ili žensko, svejedno da li je kriminalac ili
političar — raspinja i mrve žudnje. Tu je ljudski stvor sav
rašćerečen, raskidan u umu i mišićima, u nervima i osećanjima,
tu svaki njegov dram, svaki atom i svaka pomisao damaraju i
gore žudnjama bez mere i bez razbiranja. Tu se strasno opaža,
tu se žudi vlastito telo. Žudnje robijaške su razorne i mučitelj-
ske, surove i sebične. U tamnici se slute, u tamnici se opažaju
plime i oseke žudnje — plime su nagle i ne zna im se granica, a
oseke ostavljaju razrivenu, gorku i tužnu pustoš. U tamnici se
sav ženski rod — a u ženskim tamnicama besumnje muški rod
— preobražava u voljenu ženu, a voljena žena u bezrazlično,
univerzalno žensko.

I ne samo to i tako, nego sav prostor i svi predmeti bivaju
erotični: oblaci se pretaču u dojke i butine, a nadražaj je toliko

silovit da se teško uzdržati od nasrtaja na zemlju, na zidove. Iz svega kao da cure slasni sokovi, obilna i podatna ženskost ispunjava kosmos. Možda u kosmosu i nema drugog zakona sem spajanja dva pola, dva principa, svet niko nije stvorio, nego se on sam obnavlja nesvesnim strasnim grčem, svojim počelom i trajanjem.

Te nesane, te lude noći. I te mesečine bez meseca — mesec je skriven negde iza rešetaka, a mesečina plavi, izumljuje požudnim sećanjima i požudnim željama. I ti gvozdeni, robijaški kreveti, s uležanim slamaricama i zasmoljanim čebadima — kad bi makar jedan takav krevet mogao da ispriča sva strasna noćna ispaštanja, bludna prisećanja i razbludna uživljanja, time bi bile iskazane sve žudnje i sva žudna mučenja ljudskog roda kroz sva vremena.

U robijaškim sredinama u kojima sam robijao, žudnje su bile suzdržavanije — komunisti-robijaši mahom su prikivali svoje žudnje i prilagođavali se i u tome normama svog kolektiva, a delom su se i izivljavali u ideji, a starci-ubice su bili patrijarhalni i već zgašenih žudnji. Ali i u tim sredinama su se žudnje i ljubomore iskazivale — kod komunista kroz potisnute želje i razjarivane "klasne mržnje", a kod staraca-ubica u potajnom proveravanju svoje muškosti i strahovanju da će im muškost presahnuti pre nego se domognu slobode.

Ja sam uvek izbegavao razgovor na erotske teme, a nikada nikome — ni najbliskijim drugovima — nisam ispovedao svoje intimnosti. Držim i sada da tako treba da postupa ne samo idejni borac, nego i svako nerazmetljiv i promišljen — borac se otvara idejom i u ideji, ispovedanja uvećavaju sramote i sramote sudeonike intimnog života.

Ovde sam čak i opširniji i nesuzdržaniji nego što bih to bio u privatnom razgovoru — dužan sam da i u tome pružim čitaocu što tačniju sliku. A što čitalac neće naći mnogo više od uopštenog obrisa, to ne potiče samo iz moje ozbirnosti, nego, više, iz mog suzdržanog držanja na robijama i oskudnosti mojih robijaških erotskih saznanja.

Naslušao sam se, dakako, od robijaša čudovišnih i čudesnih erotskih zlodela i zgoda — čak i mašta markiza de Sada je prema tome siromašna. Ali ovde nije mesto da se o tome

raspričavam, čak i kad bi to bilo predmet mog literarnog istraživanja. Dovoljno je ako iznesem svoj utisak da su se seksualni delikti i izopačenosti ogromno povećali u odnosu na predratni period. S društvenim preturbacijama i naglom industrijalizacijom pokidale su se patrijarhalne norme i sunovratile mnoge ličnosti.

Jedan stražar mi se požalio da je homoseksualizam za njih, stražare, mučan problem i zbog toga što se iz njega radjaju ljubomorna zločinstva: jedan robijaš je i u mom prizemlju čekao izvršenje smrtno presude zbog toga što je zario turpiju u srce svog nevernog ljubavnika. A čuo sam i ovu stravičnu, samo u zatvorenim, policijskim sistemima verovatnu priču: ima policajaca koji su se doveli da siledžije i nepokornike smiruju tako što na njih napujdavaju homoseksualce.

Izneću samo neka svoja zapažanja i preživljanja.

Ljubavni doživljaji na robiji zamišljaju se, dakako mahom noću, kao neobični — u iskrivljenim, izmaštanim pozama: robijanje unakazuje erotsku maštu, erotsku prirodu. Nasuprot, erotski snovi su obični, prirodni — poze jednostavne, nesmišljane. San sadrži i izražava suštinu i ličnosti i vrste.

Inače su snovi, ljubavni i svaki drugi — ja sam često u snu vodio raspre sa svojim bivšim drugovima — velika muka robijaša. To su, skoro bez izuzetka, dugotrajna, teška i mračna snovidjenja, koja se i posle budjenja nastavljaju u sporom, parcijalnom i bunovnom primanju stvarnosti i u svadljivoj netrpeljivosti. Ni ja, mada sam bio svestan te pojave, nisam uspevao da je sasvim, uvek, prevladam. Starac Čokić je govorio za mene: Fini čovek — posle prve šetnje. — A dovoljno je ako zaključim: robijaš treba da zna da takve, trabunjave i zamućne, snove ne može izbeći, pa ne treba ni da im posvećuje pažnju — robijaški snovi se, srećom, pamte manje nego oni sa slobode.

S robija, iz robijanja, potiču i moja erotska saznanja — da je i muško teško biti, kao i da se žene u erotskim željama i doživljanju bitno ne razlikuju od muškaraca.

Prvo saznanje ima malu, čudnu predistoriju: u vreme mog poslednjeg robijanja — od 1962. do 1966. godine — u sećanju mi se obnavljala i moja mladost, naročito ona u Beogradu, s početka mojih studija 1929. i 1930. godine. Bio sam izbirljiv i

suzdržan prema ženama. A grad, ponudan i nesputan — grad je dahtao požudom, svaku ulicu grada plavila je ženskost tudja i nedostupna. Bradavice dojki pupile su kroz tkanine, listovi su sevali i bokovi se izvijali, a mene su isprazne žudnje ošamućivale i izažimale. Lutao sam često, u dugim jesenjim i zimskim noćima, ni sam ne znajući kud i radi čega — tražio sam bezimeno i bezlično, večno žensko. A žensko — ono koje je imalo svoj lik i ime — pripadalo je drugima ili ja nisam umeo, nisam se odvažavao da mu pristupim. Trpljenje, izgaranje kome se mora odolevati — da se ne zapadne u vulgarnost i siledžijstvo. Nisam bio bogat — a i šta bi mi to vajdilo, kad mi je bilo neshvatljivo i mrsko kupovanje žene i ljubavi? Tako je to bilo, tako me ispijalo apstraktno žensko u traženju konkretne žene. Ali tada ja to nisam prihvatao i shvatao kao teškoću muškosti. To mi se tako uobličilo u saznanju tek na poslednjoj robiji, već u mom starenju: teško je biti žensko, kao i muško, nije lako ljudskom biću u ljubavi, kao ni u životu.

Drugo saznanje — da se žene u erotici bitno ne razlikuju od muškaraca — uobličilo se takodje na mojoj poslednjoj robiji kroz oživljavanje sećanja na jedan doživljaj iz 1937. godine. Naime, komunistkinje-robijašice u kaznioni u Požarevcu, navestile su stupanje u štrajk gladju, tražeći da im položaj bude izjednačen s onim njihovih drugova u kaznioni Sremske Mitrovice. Taj štrajk je trebalo sprečiti, budući su u ministarstvu bili obećali advokatima da će položaj osudjenica izjednačiti s položajem osudjenika: to drugarice u Požarevcu nisu znale i to im se moralo saopštiti da ne bi stupile u štrajk. Ali u Beogradu je ilegalna partijska organizacija bila do to mere dezorganizovana provalama, a partijski advokat zauzet ili odsutan, da sam se rešio, premda kompromitovan kao doskorašnji robijaš, da se lično prijavim kao zet na posetu u kaznioni jednoj drugarici. Ta drugarica me nije poznavala, ali je čula za mene i u trenu se snašla na poseti — kao da sam joj doista zet. Saopštio sam joj zbog čega ne treba da stupaju u štrajk i sve se svršilo u najboljem redu. Ali i još tri-četiri drugarice imale su istovremeno posetu, pa su sve one, uprkos negodovanju stražara, spopale da se grle sa mnom, stiskajući me grčevito i upijajući mi se u usta: one su to radile s istom vatrenošću i na isti način kao što su i muški osudjenici u Sremskoj Mitrovici grlili i ljubili svoje

dragane na posetama. Pustio sam im, dabome, da rade šta hoće — sve dok nas trpeljivi i dobrostivi stražar nije rastavio.

Suprotni pol, kao i život, tek u tamnici postaje neiscrpna, nedostižna tajna. Nasuprot, ideja tek u tamnici postaje uverljiva i konačna, iskristalisana mozganjem i izdržljivošću. Pregorevanje želja, sagorevanje u vlastitim žudnjama ne samo što ne smanjuje, nego pre razuzdava požudnost, ali, besumnje, kali ideju i ukorenjuje je u svaku poru ličnosti. Strast u tamnici ne pogiba, nego se ideja ostrašćuje.

U tamničkoj teskobi čovek i samom sebi postaje teskoban. Tamnovanje raskida i pritiska, spolja i iznutra. Ali tamnovanje s idejom, u ideji, uzdiže čoveka u vedre, sanjarske beskraje.

Ne znam šta bi bilo patnije i uzvišenije od robijanja — sem sudbine robijaških žena. Paćenje i poniženja, strpljivost i batrganje robijaških majki i sestara, a još više supruga i dragana, jesu najpotmulije, neprimetne, bezdane nesreće. Stradanja i vredjanja, žrtvovanja robijaških žena još nemaju — koliko ja znam — svog pesnika, mada svojom nenametljivom, veličanstvenom tragičnošću to zavredjuju ništa manje no najpotresnija doživljavanja i najtragičnije, herojske sudbine.

Robijaške žene su izložene — utoliko više što su robijaške — svakojakim prohtevima i nasrtajima. Robijaška žena treba da je lak, podatan plen, samim tim što je samotna i osramočena kao žena robijaša. Ona je robijaš koji nema ni one i onolice zaštite koja je njenom muškarcu u tamnici dodeljena. One, robijaške žene, osudjene su da otrpe sve uvrede i sve ucene — da u sebi zatome ponos i zaguše pravedni gnev i glasni protest. One obijaju advokatske kancelarije i prefrigane advokate, sumorne sudnice i ravnodušne sudije. Često je sav taj trud uzaludan — kod žena političkih robijaša uvek uzaludan. One, te žene, znaju uzaludnost svojih napora, a ipak ne sustaju — nada se ne gasi, savest nalaže da se čini i nemoguće za spas voljenog bića.

Ali tek po osudi agilnost i odanost robijaških žena se učvršćuje i sistematizuje. One spremaju pakete, prema željama koje znaju i koje slute, one redovno pišu pisma s nadežnim vestima, one smišljaju tajni jezik sporazumevanja i domišljaju se tom jeziku, na njih spada život doma i poroda, one nikad ne propuste voz i autobus da bi stigle na vreme na posetu svom

najdražem, robijašu. One dovode na posetu decu u čisto odevenu — da deca ne zaborave oca, da se otac raželi dece i uveri da ništa nije propalo i da ga dom i porodica željkuju. A na poseti dočekuju ih nepoverljivi i kruti stražari i nervozni, isfrustrirani i svadljivi robijaši — sinovi, braća, dragani.

Ali ništa ne smeće te žene s nebiranog stradalničkog puta. Majke izažima nada, ali nikakvo beznadje nije kadro da im nadu odagna. Sestre tuguju neutešno, sestre saučestvuju verno. A ljube i dragane čeznu i žude. Čeznu za družbom, žude za zagrljajem voljenog utamničenika: čeznje bezizgledne, žudnje bezdane. I one su utamničene, tvrdje i tamnije, jer su sputane sobom i ljubomorom dragog iz tamnice, u svetu razuzdanom i ponudnom.

Na robijašku ljubom nasrće svak, s ponudama i obećanjima. Nasrće i drug robijašev, koji je pre izišao iz tamnice — izgaran, on traži kakvu bilo ženu. Nudi se prijatelj iz mladosti — uvek ga je privlačila ta, sad robijaševa žena. Nudi se muško s ulice, s priredbi, nasrću saradnici iz kancelarija i radionica, umiljavaju se dojuče netrpeljivi komšije.

A robijaš, dragi i jedini, on sumnja, on je svim nezadovoljan. U noćima ga razdiru i pomamljuju zamišljanja, podavanja i spajanja njegove drage i jedine. U njenim pismima, u sjaju njenih očiju i smijuljenju njenih usana on naslučuje, on nepobitno vidi njeno pohotljivo neverstvo.

Sputani, nemoćni da oduše, robijaši se najčešće, najneobuzdanije okomljuju na domaće — na majke i očeve, braću i sestre i, dakako, na ljube. Na ljube najneobuzdanije i najnepravednije. Ljuba je za robijaša najbliskiji, najposvojeniji deo njega samog. Srdeći se na ljubom, robijaš se srđi i na sebe — na svoje patnje i neuspehe, na svoje iluzije i nemoći. Ljuba to naslučuje, ljuba to shvata — ona se suzdržava i više no što je u njenoj moći. Ali robijaš najčešće nije kadar da se suzdrži — da bi potom, u ćeliji, šibao i vredjao sebe zbog svog postupanja.

Sve do pred kraj robijanja u kraljevskim kaznionama, niko me nije posećivao. Možda sam zbog toga pregoreo i srdžbe i zanose, pa se nisam jedio na svoju draganu Mitru kad mi je najzad došla na posetu. Nešto to, a nešto i što sam imao i dosta vremena da zapazim i proniknem u te robijaške svadljivosti s

porodicom, naročito sa suprugama i draganama — tek ja se nisam svadjao nikada. Istina, za to u predratnom tamnovanju, s Mitrom, nisam imao ni prilike ni ideoloških razloga, a u posleratnom tamnovanju za to supruga i sin — Štefica i Aleksa — nisu ni davali povoda. Ali prilika i povod nisu ni nužni robijašu da pokrenu bes i jed u njemu. Dešavalo se i meni da poput senke od oblaka sumnja i ljutnja nalete na mene — na tome se i svršavalo.

Robijaš, pogotovu idejni robijaš, dužan je da poštuje svoje žene, da bude nežan i trpeljiv prema njima: to je nalog ideje, ideje u najčistijem vidu, jer život robijaških žena je patniji i žrtveniji, brižniji i zamršeniji nego robijaševo tamnovanje.

MITRA

Oba moja tamnovanja — i ono u kraljevskoj i ovo u titovskoj Jugoslaviji — neodvojiva su, u meni, od voljenih žena — od Mitre i Štefice. Staviše, i moje ideje, idejna sazrevanja u tamnicama, povezani su s obavezama, s ljubavlju za Mitru i Šteficu. Povezanost sa Šteficom nije ista s povezanošću s Mitrom, kao što ni ideje nisu bile iste. Ali je veza ljubav-ideja i u jednom i u drugom slučaju nesumnjiva i delatna: emocionalnost i misaonost se prepliću, sudaraju i popunjuju.

Kada su me 1933. godine kraljevske vlasti uhapsile i osudile na trogodišnju robiju, Mitra, moja ljubav za nju, uskipela je iz svih mojih poriva, razdirući mi grudi i pomračujući pamet, obesmišljavajući, na trenutak, i samu ideju: ljubav je iskušavala ideju.

Ali s trajanjem tamnice i s jačanjem istrajnosti, očajavanje za Mitrom se preobražavalo u zrelu, svesnu i toplu čežnju, a ideja, idealizam, u struktuiranu, racionalizovanu i nemilosrdnu ideologiju: ideja, tamnica-ideja stižala je i učvrstila ljubav. Mitra se spajala s ideologijom, a možda i ideologija s Mitrom, nikad se ne poistovećujući, ali obavezujući na vernost i doslednost. Ako ne bih bio ideološki dosledan — osećao sam kao da bih izneverio i ljubav za Mitru, takodje već komunistkinju, a ako bih prenebregao Mitru — kao da bih odstupio od jednog od zaveta ideologije.

I tako je tri tamničke godine, iz dana u noć, iz noći u dan, Mitra urastala u ideju, a ideja se nadahnjivala, oplemenjivala Mitrom: biti komunist, sav i doveka, nije bilo zavisno od odnosa s Mitrom, ali je borba za komunizam, život za komunizam zamišljan, neodvojivo, s njom.

Mitrine tamne oči, začudjeno izbuljene i uvek spremne na podsmešljivost ili tugu — te oči su pronicale u mene, tim očima sam prodirao u svet i u ideološke zamršenosti u toku sve tri zatvorske godine. Moje telo je pamtilo oblike Mitrinog tela — njena koža je grejala moje dlanove, a njene usne oživljavale moje. Ali nikad Mitru — kao ni Šteficu, kasnije — nisam doživljavao kao ženu, prema mi želja za njom nije izlazila iz pameti, premda tamnica pobudjuje grešne i razbludne želje. Voljena žena nije tamnička žena: tamnička žena je svaka druga, tuđa žena i — univerzalno žensko. U tamnici je Mitra voljena u čistoti, kao i ideja, ideologija. Mitra je bila toplina, životnost života, a ideologija — ideologija je bila vera, čista, nezasenjiva.

Kada sam dopao tamnice Mitra je bila neiskusna, dvadesetjednogodišnja mladunica, a ja tek u ideološkom formiranju. Iz zatvora sam izašao ideološki oformljen i zatekao Mitru kao već sazrelu.

Ljubav, ljubavni zanos se kali i učvršćuje idejom, ideja se oplemenjuje i životvori ljubavlju.

ŠTEFICA

Sa Šteficom nisam bio proveo u braku ni četiri i po godine — od kojih bezmalo tri pod pritiscima i prismotrom — a Tito je odlučio da me se otarasi slanjem u tamnicu, novembra 1956. godine.

Ni u trenutku hapšenja, ni u toku devetogodišnjeg robijanja — s prekidom od godine i dva i po meseca na uslovnom otpustu — nisam ni posumnjao u Štefičinu odanost i postojanost. Ako bi me sumnja na tren i osenila — znao sam da ona niče iz tmina moje tamničke usamljenosti i ljudskih bezdani i nevaljalština. Ali to je bilo tako više zbog toga što Štefica kao ličnost nije navodila na sumnje, nego zbog moje prirode, makar nesumnji-

čave. Štaviše, i naš trogodišnji sinčić Aleksa, kojega je moje utamničenje bacilo u stravu progona i odmazdi — i on je, štaviše, bio samo krvna i sudbinska veza u Štefičinoj postojanoj odanosti.

Štefica je dakako i idejno sa mnom povezana: bili su i toliki drugi, neuporedivo znamenitiji, pa su se svih veza sa mnom otarasivali kao prokletstva i nesreće. Ali u Štefičinoj odanosti su ideje, makoliko da im je bila privržena, bile samo dopuna supružanstvu: Štefičina odanost bi oslabila, prekinula se, samo ako bih ja učinio nešto nemoralno, nešto što prelazi granicu ljudskih slabosti. Vrlo postojana u idejama, Štefica je i nova saznanja uklapala u svoju moralnu postojanost, saživljavala s novim saznanjima kao svojstvom svog bića i naše povezanosti.

U robijaškom zajedništvu sa Šteficom u mom sećanju se nije odvajao njen lik od pojma o njoj — od njenih karakternih svojstava. Štefičine sivo-plave oči su mi pretile prekornom žalošću u trenucima klonuća, njene prelepe ruke su mi pružale negu, a njen otvoreni osmeh, s rupicama i blistavim “kljovama”, razvejavao je moje sumornosti i nemire.

Sa Šteficom je bio sa mnom, u tamnici, i spoljni, realni svet. Sa Šteficom i kroz Šteficu u tamnici, nije se prekidala veza između mene i spoljnog sveta. Tako je i taj svet živeo u meni i ja u njemu. I sam sebi sam tako postojao stvarniji, a robijanje je dobijalo trajniji, ako ne i viši smisao. I to ne toliko zbog toga što me Štefica s Aleksom redovno obilazila i ugadjala mojim neizrečenim željicama i potrebama, koliko svojom nepokolebljivom, odvažnom i odmerenom ličnošću. Malo je reći da sam u tu ličnost nepokolebivo verovao — ja sam je opažao kao samog sebe u spolnjem svetu. Pa i više od samog sebe — opažao sam Šteficu kao onog sebe koji će istrajati i održati osnove života i suštinu ideje.

Znao sam, opažao sam da me sa Šteficom niko, niti išta, ne može ugroziti: besumnje je prisustvo i bdenje Štefičino doprinosilo uklanjanju straha da bi me mogla “pojesti pomrčina” ili prekriti “veo zaborava”. Kadgod bih pomišljao na smrt — a tamnica je najplodonosnija u crnim mislima — javljalo bi mi se i saznanje da ću sa Šteficom i smrt pretrajati: verovao sam, znao sam da će Štefica i u smrti i posle smrti biti sa mnom.

Robijaš se vremenom — pogotovu ako je osudjen na dugogodišnju robiju — saživi s tamnicom, pa ga svako izbacivanje iz sive jednoličnosti potresa i rastura. To se i meni dogodjalo s Štefičinim i Aleksinim posetama — koliko sam ih željkovao i u sebi se pripremao za susret s njima, toliko sam bivao rastrojen i opustošen kad bih se sa sastanka s njima vratio u ćeliju. Prigušeni i zataškavani život bi se razjario, izglobljujući se i krvareći. Strasna i mudra povezanost sa Šteficom i Aleksom — ja njih dvoje nisam razdvajao, kao što su i oni mene zajedno pazili i nada mnom bdeli — zapomagala je i kidala se, žudeći za svojom punoćom, za oživotvorenjem.

Svakom robijašu, a pogotovu političkom robijašu, uvek bih poželeo i preporučio idejnu ženu. A iznad svega odanu i istovremeno idejnu suprugu: u njoj ga stalno iščekuje i sačekuje suština i ideje i života, u njoj se realnost, osakaćena, sputana i sužena, nikada ne gasi.

Kažu: žena je sudbina. Dodao bih: žena može biti, žena-ideja jeste potiranje tamnice i otelovljenje ideje.

VIII

Tamnice su loše ustanove, tamnice su zlo: možda će tamnice jednog dana postati neka vrsta bolnica i dobrovoljnog rada. Ali niko do sada nije izumeo ništa bolje, ništa čovečnije za suzbijanje i obuzdavanje zločina zločinaca: sve što može danas da se čini i učini svodi se na reformisanje tamnica.

Tamnice, postupak u tamnicama i odnos prema zatvorenici-ma, slika su društva — verna slika ideja i načina onih koji društvom vladaju i dominiraju. Tamnica očituje domete do kojih je u brizi za ljude i poštovanju ljudskog bića doprla vlast i društvena svest: uzev pojednostavljeno, tamnica je u kraljevskoj Jugoslaviji najviše ličila na prinudno ispaštanje, a u "socijalističkoj" Jugoslaviji na prinudni radni logor.

Jer robijaši su, doista, braća sviju ljudi — i utamničeni i neutamničeni. Jer u svakom čoveku je pritajen ubica, pljačkaš i nasilnik i — dakako — "idejni neprijatelj". Kogod mrzi i prezire robijaše — uistinu je nenavidnik ljudskog roda i zaljubljenik u samog sebe.

Ali zabranjivanje ideja i progonjenje i zatvaranje idejnih protivnika nije samo najvernija slika poretka i vlastodržaca, nego i njihova kob, naveštaj njihove propasti. Društvo koje podnosi, koje se miri sa zabranama ideja i progonima zatočnika ideja — takvo društvo je porobljeno, takvo društvo je vlastitim truljenjem osudjeno na propadanje. Ropstvo ideja i robijanje zatočnika ideja su izraz bolesti društva i prestrašenosti vlastodr-

žaca, ali i izraz njihove mračne, nasilne prošlosti i bezizgledne, prevratne budućnosti. Nijedno takvo društvo nije izbeglo svoju propast, kao što se nije održalo nijedno društvo koje je izgubilo, napustilo svoje, sveljudske vrednosti.

Jer zabranu ideja i progone zatočnika ideja uvek i svuda podstiču, a najčešće i ostvaruju, nasilne, diktatorske sile društva. I više od toga: baš su zabrane ideja i progonjenje zatočnika ideja nedvojbena potvrda ustoličavanja i ustoličenja svesti, diktature privilegovanih, odnosno svesti, diktature kao privilegije. Diktatura privilegisanih i diktatura kao privilegija su samo dve strane, dva nerazdvojna toka jedne te iste političke pojave.

U takvim, porobljenim i ropskim društvima, zakoni i institucije, najčešće brojni i razgranati, služe prikriću, "ozakonjenju" stvarnog stanja — privilegijske diktature: diktature se "usavršavaju" sve dok ne propadnu. Zabrane ideja i proganjanje njihovih zatočnika diktature ugrađuju, sve rafiniranije i temeljitije, u svoje ustanove i zakone. Komunističke diktature su počele kao "proleterske" i "narodne", a završavaju s unošenjem u ustave "vođeće uloge", odnosno monopola vlasti, komunističke partije. Diktatorski, a pogotovu totalitarni režimi, u svojoj biti su društva bez zakona i institucija — društva u kojima, u najboljem slučaju, zakoni i institucije regulišu odnose unutar vladajućih oligarhija. Ideje i zatočnici ideja, a s njima i društvo i narod, u takvim porecima su takoreći prirodno zabranjeni i utamničeni: zabrana i progon, kleveta i tamnica su jedino što u takvim porecima ideja i zatočnik ideje treba da očekuju, jedino što im sledi kao čast i slava.

Ali, da li je moguće društvo apsolutne slobode — društvo u kome ne bi bilo nikakvih ograničenja ideja niti ikakvih progona idejnih boraca? Takvo društvo je nezamislivo — to se moglo zaključiti i iz dosadašnjeg izlaganja u ovoj knjizi: samim tim što je društvo društvo, to jest zajednica različitih grupa i različitih težnji, ono u sebi sadrži otpore i protivljenja drugim grupama i drugim težnjama, pa i određene norme za svoju grupu i svoje težnje — sadrži, potencijalno, zabrane i "tamnice", ako ne i tamnice. A pogotovu svako društvo i svaka državna vlast progone — i to s pravom, i sa svog i sa sveljudskog gledišta — teroriste i špijune stranih sila: ubice nedužnih su ubice, bez

obzira na motivaciju, a strani plaćenici orudja potencijalnih osvajača i hegemonista.

Demokratija je, takodje, i određena organizacija sile i nasilja. Ona se od diktature razlikuje po slobodi izbora — prava su jednaka za sve i institucije dostupne svima. Demokratija nije bezvlašće, nego vlast zakona i nezavisnost institucija od vlade, makar što je ova izabrana.

Demokratija je onoliko demokratska koliko je trpeljiva i otvorena za ideje — u prvom redu za ideje koje kritikuju postojeće stanje, koje traže izmenu postojećih odnosa: sloboda je sloboda samo ako je i sloboda za druge, za drukčije-misleće. Za ideju slobode i borca za slobodu "idealni poredak" je demokratija samim tim što u njoj nema za njih tamnica, nema zabrana ni progona.

Prema tome: idealno, "savršeno" društvo je utopija, besmislica — kao i idealni život i idealni ljudi. Najbolja i najvitalnija, najidealnija su društva u kojima se konflikti odvijaju slobodno, odnosno razrešavaju u okviru zakona i institucija. Drukčije rečeno: društva koja slobodom i adekvatnom organizacijom uklanjaju uzroke i razloge najveće i najneplodnije nesreće svakog naroda — gradjanskog rata.

Sve ovo ne bi trebalo ni spominjati, a sigurno bi svaki zapadni pravnik ili sociolog to formulisao sadržajnije nego ja, budući sam proživio svoj vek u diktaturama: ja o tome govorim samo zbog potpunije povezanosti izlaganja. I zbog toga što su me iskustva, revolucionarna i tamnička, dovela do tih saznanja: ta saznanja i treba shvatiti i "prihvatiti" više kao iskustva, nego kao "originalno" filozofiranje.

ILUZORNOST DRUŠTVENE SVOJINE

I najpovršnije posmatranje uočava da komunističke države izuzetnu brigu i pažnju posvećuju takozvanoj društvenoj, odnosno "socijalističkoj" svojini. To staranje ide dotle da se čak propoveda poseban moral — istina, potpuno neuspešan i lažan — radi čuvanja, radi "posvećivanja" tog oblika svojine. I zakoni za kradju i zloupotrebu te svojine predviđaju strožije kazne,

nego za privatnu ili ličnu imovinu: u Sovjetskom Savezu je za teže slučajeve predviđena i smrtna kazna, a u Jugoslaviji dvadeset godina zatvora.

Istina, najveće kradje i zloupotrebe baš se i događaju u toj svojini. Ali to je sporedan razlog pomenutom staranju partije i državnih vlasti. A ni kradje i zloupotrebe nisu najčešće u toj svojini samo zbog toga što je ona neuporedivo najrasprostranjenija. Obe ove pojave — izuzetno staranje o društvenoj svojini i relativno češće potkradanje društvene svojine — povezane su, pa ih nije moguće ni objašnjavati odvojeno.

Veoma se lako dosetiti zbog čega komunisti — tačnije: viši forumi i organi gonjenja, kojima viši forumi upravljaju — toliku brigu posvećuju društvenoj svojini. Ona je osnova i njihove monopolističke vlasti i njihovih materijalnih i svih ostalih privilegija. Veze partije, odnosno partijske države, i društvene svojine su uzajamne i uslovljene: sva upravljačka, bolje plaćena, mesta skoro bez izuzetka dodeljuju se članovima partije. Ali sama "svojina" ne pripada pojedincu niti on njome raspolaze: zadovoljen je izgled društvenosti svojine, ali i voluntarističkog nagradjivanja i privilegisanja svojih, partijskih kadrova. To isključivanje tržišta u rasporedjivanju i nagradjivanju funkcionera i jeste razlog lošem, neuspešnom menadžerstvu u socijalističkim zemljama: u "samoupravnoj", "tržišnoj" Jugoslaviji to je otišlo dotle da se i za čistačice traži "moralno-politička podobnost". Korupcija i klikaštvo, protekcije i "veze" su ugrađeni u sistem, potiču iz privilegija na ideološkoj, partijskoj pripadnosti.

Držanje svih položaja na kojima se bilo šta odlučuje svakako je razlog što kradje, pronevere i zloupotrebe takozvane društvene imovine najčešće i vrše komunisti, odnosno funkcioneri partije. Ali to nije jedini razlog: komunisti na upravljačkim položajima se osećaju politički i socijalno sigurnim, ili bar neugroženijim, a kontrole nad njima nema skoro nikakve sem aparatske, pa i ta je često podmitljiva ili "drugarska". U takvom privilegovanom položaju i na funkciji koju vlasnik ne kontroliše — jer vlasnik i ne postoji — funkcioner partije se oseća poput feudalca koji je od vrhovnog vladaoca dobio leno, pa lako podleže "ljudskim slabostima".

Lopov i proneveritelj su pojedinac ili grupa, ali svojina je kolektivna. Čija? Društva, nacije, radničke klase, partije?

Sve one grane i objekte koje nacionalizuje ili razvije država, odnosno partija preko organa vlasti, zakoni definišu kao društvenu svojinu, to jest svojinu čitavog društva. Društvena svojina je, uzgred rečeno, i najvažnija, pokretačka ideja svih socijalističkih učenja.

Ali ni u jednoj komunističkoj zemlji nije jasno, pravno, definisano šta zapravo društvena svojina jeste, odnosno na koji način društvo kao celina ostvaruje svoja svojinska prava — u prvom redu pravo raspolaganja vrednostima i prihodima koje ta svojina omogućava. Tačnije bi bilo reći: u svim komunističkim zemljama postoje brojni i zamršeni zakoni i propisi koji regulišu i upravljanje i prihode, ali ostavljaju državi, odnosno partiji — država je partijska — netaknuto pravo imenovanja upravljača i rasporedjivanja prihoda: u tome se bitno ni Jugoslavija ne razlikuje od ostalih istočnoevropskih zemalja, budući sve organe, pa i organe samoupravljanja, faktički postavlja partija i budući je Jugoslavija jednopartijska država, pa partija ima i u raspodeli prihoda odlučujuću i privilegovanu ulogu, makar što ovu ostvaruje na posredan i zakonima, samoupravnim, regulisan način.

Ta neodređenost u pravnom definisanju društvene svojine nije nimalo slučajna, pogotovu ako se ima u vidu da i u komunističkim zemljama ima izobila kvalifikovanih i darovitih pravnika. To na prvi pogled može izgledati čudno, budući su komunističke države izrazito birokratske i zagušuju društvo, takoreći sa strašću, komplikovanim, "svepredviđajućim", sveobuhvatnim propisima. Ali nema razloga za čudjenje, makar što je u komunizmu sve — sem prava i privilegija partije — regulisano zakonima i propisima.

Komunistima kao vladajućem sloju, koji svoju vlast i privilegije poglavito zasniva na raspolaganju ekonomijom, besumnje i nije u interesu precizno, nedvosmisleno odredjivanje društvene svojine. Svako jasno pravno odredjivanje karaktera i funkcionisanja društvene svojine, neizbežno bi povlačilo za sobom i ukidanje nelegalnog i zakulisnog, faktičkog prava partije, odnosno ukidanje formalnog prava državnih organa da postavljaju

upravljače nad tom svojinom i da raspodeljuju prihode koje njeno funkcionisanje donosi.

Nikakva partija, pogotovu komunistička koja funkcioniše na striktnom pokoravanju centru, ne može predstavljati čitavo društvo, budući svako društvo, po svojoj prirodi — bez obzira na politički poredak — ne može ni postojati, a kamoli slobodno se razvijati, sem kao pluralističko, odnosno kao životna zajednica različitih, sučeljenih i istovremeno povezanih interesa. I komunistička društva su pluralistička, već pluralistička, iako se to ne priznaje i ne uvidja, jer bi ugrozilo monopole komunističke partije. Prema tome, da bi “društvena svojina” mogla da funkcioniše i da se ostvaruje kao društvena, a ne ideološka, partijska — družije rečeno: da bi se upravljanje i raspodela obavljali u ime i u interesu društva kao celine — pretpostavka je da samo društvo bude slobodno, odnosno da njegovi različiti slojevi, različite težnje i različite ideje, slobodno dolaze do izražaja.

Uvidjanje, priznavanje pluralizma društva dovelo bi ako ne odmah, besumnje u toku kretanja u tom smeru — do pluralističke, višepartijske kontrole nad društvenom svojinom. Nema sumnje da bi partijski pluralizam omogućio i pravedniju raspodelu prihoda i odbir kvalitetnijih upravljača privredom: svaka partija bi nastojala da na upravu dovede svoje ljude, ali bi i vodila računa da zbog neuspeha ne izgubi popularnost. U svakom slučaju, time bi nestalo monopolističke uprave jedine, komunističke partije, oredjale bi mnoge greške i promašaji, oslabile samovolje i korupcije.

Do ovde sve izgleda jasno samo po sebi, mada u komunističkim zemljama nema primera takvog, pluralističkog, društvenog tretiranja društvene svojine.

Ali ako nema u “komunizmu” ima u “kapitalizmu”!

Nije mi dovoljno poznato kakvi su — od zemlje do zemlje — efekti, socijalni i ekonomski, društvene svojine, odnosno nacionalizovanih grana i preduzeća u kapitalističkim zemljama. U nekim zemljama nacionalizacije nisu dale — pogotovu gde su vršene iz ideoloških razloga, da bi se suzbila “svemoć kapitalista” — očekivane rezultate i pratile su ih iste one slabosti koje i društvenu svojinu u komunizmu: neefikasnost i birokratizam.

Ako bi za to primer mogla biti Britanija, ima u drugim zemljama i primera — ako su moje informacije dovoljne, dovoljno tačne — uspešnog funkcionisanja. No i tamo, u kapitalizmu, nacionalizovane grane i preduzeća, makar i ne funkcionišu prema svojim mogućnostima — po pravilu funkcionišu efikasnije nego u komunizmu, a besumnje nisu na njima izrasle monopolističke birokratije.

Neosporno je, izgleda, da funkcionisanje nacionalizovane privrede u kapitalizmu ne podleže nikakvom apsolutnom pravilu — sve zavisi od celine uslova, od ljudi i sistema. I mada ni u komunizmu društvena svojina, od zemlje do zemlje, ne funkcioniše s podjednakom uspešnošću, u svim — bez izuzetka u svim — komunističkim zemljama privreda, odnosno nacionalizovane grane, ne funkcionišu ni prema svojim mogućnostima, ni prema potrebama društva. I nema, štaviše, ni izgleda da se stanje bitno poboljša dogod traje politički, a time i privredni, monopol partije. U kapitalizmu nacionalizovana privreda funkcionise bolje nego u komunizmu ne samo iz jednostavnog razloga što trpi i konkurenciju, nego što je upravljanje njom podložno slobodnoj kritici, a takodje i smenjivanju sa smenjivanjem na vlasti. Zato se i može zaključiti: ako je funkcionisanje nacionalizovane privrede u kapitalističkim zemljama pretežno ekonomski, u autoritarnim, komunističkim zemljama je i ekonomski i politički problem.

U kapitalizmu je društvena svojina definisana kao državna — vlast određuje funkcionisanje, upravljanje i raspodelu nacionalizovanih dobara. A budući su vrhovne vlasti smenjive, ni funkcionisanje nacionalizovanih dobara nije stalno, jednom za uvek, dato — vrše se čak i denacionalizacije sa smenjivanjem partija na vlasti.

I u nekim komunističkim zemljama, na primer u Sovjetskom Savezu, društvena svojina se tretira, bar u teoriji, kao državna. Ali od toga malo vaje i društvu i toj svojini i državi — dogod raspodelu prihoda i upravljanje stvarno vrše partijski forumi, “partokratija”, “nomenklatura”, partijska birokratija, makar što su sakriveni u državnim ustanovama ili iza njih.

Očigledno je da su odnosi u kapitalizmu ne samo jasniji, nego i manje hipokritski: tamo nacionalizovanom imovinom

upravlja ova ili ona partija prema svom shvatanju nacionalnih potreba i, dakako, prema svojim užim, partijskim potrebama. Društvo i tamo, dakle, upravlja i deli dobit posredno, preko partija: nacionalizovana, društvena svojina je samo utoliko i objektivno društvena ukoliko ova ili ona partija na vlasti svoj subjektivni interes ostvaruje kao društveni. Nacionalna, društvena svojina u kapitalizmu je nacionalna i društvena samo relativno, samo kao privremeno pravo ove ili one vlade da njome raspolaze u ime društva.

Nasuprot tome, u komunizmu je društvena svojina apsolutno nedruštvena samim tim što je pravno nedefinisana, neregulirana, a društvo nema nad njom nikakve, skoro nikakve, kontrole: monopolska kontrola jedine partije, ili organa kojima partija upravlja, ne može se smatrati ni objektivnom ni društvenom. Čak i kad bi istorijski ciljevi partije bili nepobitno dokazivi i ostvarivi i kad bi bili istovetni s težnjama i potrebama društva, društvena svojina u komunizmu ne bi time postala društvenom već i zbog toga što partija ima privilegiju da njom monopolski raspolaze.

Tako nam analiza raspolaganja društvenom svojinom otkriva samu tu svojinu kao fikciju, i u "kapitalizmu" i u "socijalizmu" — u kapitalizmu manje fiktivnu nego u socijalizmu.

Komunisti, i da su hteli, nisu ni uz najbolju volju mogli zakonski fiksirati društvenu svojinu — iz jednostavnog razloga što takva svojina ne postoji, a nije ni moguća. Oni jednostavno prihvataju da je društvena svojina društvena samim tim što su je, oduzevši je privatnom vlasništvu, dekretovali kao društvenu, odnosno nacionalnu. Društvena svojina je svuda — i u komunizmu i u kapitalizmu, kao što je bila i u feudalizmu — faktički staleška, birokratska svojina.

U komunizmu nema mogućnosti da se razotkrije fikcija, odnosno stvarnost društvene svojine, jer nema ni slobode kritike, ni mogućnosti drukčijeg, nemonopolističkog, višepartijskog raspolaganja društvenom svojinom. Nasuprot, u kapitalizmu postoje mogućnosti — sloboda izražavanja, višepartijnost — da se ta fikcija razotkriva kao fikcija, kao iluzornost. Ta fiktivnost društvene svojine u kapitalizmu se otkriva kao nacionalna nevolja — nacionalizacija preduzeća neproduktivnih i oskudnih

u kapitalu, a važnih za naciju — ili kao utopijska mera iza koje se kriju nastojanja birokratija, partijskih i sindikalnih, da pomoću tog fiktivnog oblika svojine učvrstaju svoj privilegovani položaj. Nije slučajno što se nacionalizacije nisu ni u kapitalizmu, ni u socijalizmu — sem u veoma retkim slučajevima i to privremeno — opravdale s ekonomske tačke gledišta.

Zbog toga se potvrđuje da su nacionalizacije svuda — političke mere. Kao takve, kao političke, one mogu biti i opravdane, povremeno i privremeno — na primer nacionalizacije veleposeda ili preduzeća koja služe kao podloga diktatorima ili diktatorskim tendencijama.

To navodi na analogiju da je društvena svojina u komunizmu najslabija, po svojim socijalnim i ekonomskim efektima, feudalnoj i robovskoj svojini: svojina koju bi putem političkih sloboda, odnosno ukidanjem monopola jedne partije nad ekonomijom, pa time i nad društvom, tek trebalo koliko-toliko podruštvi, bar koliko onu u kapitalizmu.

Jer sam razvitak društvene svojine u komunizmu otkriva i njenu fiktivnost i njenu neefikasnost. Sa završavanjem industrijske revolucije, izbijaju u različitim formama — najčešće preko dopunskog rada i raznih oblika trgovine i špekulacije — tendencije da se društvena svojina iskoristi za lično bogaćenje, pa čak i kao podloga za privatnu poduzetnost. To je uzelo ogromne razmere i uzima fantastične, nepredvidljive oblike u svim socijalističkim zemljama, uključivši i Sovjetski Savez: po računanju akademika Saharova oko 15 posto privrede u Sovjetskom Savezu pripada takozvanom drugom sektoru, to jest privatnoj ekonomiji.

U Jugoslaviji — pored poljoprivrede koja je oko 90 posto privatna — državna, odnosno društvena preduzeća se često ispomažu privatnicima u "sporednim" poslovima: često je to korupcija, mnogo češće nužda. No najznačajnije je da u Jugoslaviji društvena preduzeća ispoljavaju postojanu tendenciju pretvaranja u kooperativnu, takozvanu grupnu svojinu. Takve tendencije su neizbežne, pa i životne, budući jugoslovenska preduzeća teže poslovanju, a u znatnoj meri i posluju — ukoliko ih partija i država ne ometaju restriktivnim merama — na način sličan preduzećima na Zapadu. U Jugoslaviji su se najpre i javili termini za te nove pojave: privatizacija, grupna svojina, i slično.

Jezik ide ispred teorije — da bi ga, potom, teorija opravdala. Možda je baš grupna svojina, to jest svojina nad sredstvima rada onih koji njima i rade, budući, prelazni oblik od birokratske društvene svojine ka slobodnoj svojini — ka otvorenom društvu. Time bi i samoupravljanje dobilo realni smisao, umesto da bude ideološka vlastodržačka utopija.

Ništa u komunizmu na vlasti nije ispalo prema teoriji, prema idealima. Štaviše, sve se na prelazu iz teorije i ideala u praksu — kao po nalogu Hegelove i Marksove dijalektike — preobražavalo i preobrazilo u svoju suprotnost: vlast naroda u vlast političke, partijske oligarhije, društvena svojina u birokratsku svojinu, besklasno društvo u novo klasno društvo, sloboda u tamnice i zabrane, bratstvo u nepoštedne obračune sekti, ravnopravnost u dominaciju jakih, mir medju narodima u ratove komunističkih država. I tako dalje i tako dalje — kojeg bilo se ideala i koje bilo se odgovarajuće stvarnosti dotakli.

Ali bilo bi zlobno i plitko iz toga zaključiti da su komunisti varalice, a komunizam obmana. Utopija nije isto što i laž — utopija je svojevrсна vera, a laž je namerno izopačivanje istine. Time nisam hteo reći da se komunisti ne služe lažju — naprotiv, oni se služe lažju kao i drugi, i više no drugi, političari, naročito posle učvršćenja svoje vlasti. Radi se o tome da ona velika, sudbinska “laž” — izgradnja savršenog, besklasnog društva, potiče iz nestvarnosti, iz utopičnosti same ideje takvog društva — ideje ničim dokazane i nedokazive na osnovu logičkog ili empirijskog argumentisanja.

S komunizmom je sazdana — delom preuzeta iz religija — naučna mitologija “svetle budućnosti”, odnosno beskonfliktnog društva, u kome će čovek biti totalno slobodan. U toj mitologiji budućnosti glavno mesto je dobila svojina — ukidanje privatne, kapitalističke svojine i zasnivanje društvene, kolektivne svojine. Pa ako već i predmarksistički socijalisti, odnosno komunisti, nisu bili u pravu smatrajući privatnu svojinu izvorom svijuzala, bez preterivanja se može danas zaključiti: u komunizmu je baš društvena svojina — tačnije, nerazjašnjeni, nedemistifikovani karakter takozvane društvene svojine — glavno uporište, i ideološko i stvarno, nasilja i eksploatacije. Zbog toga su i sve promene u komunizmu nužno praćene i promenama u toj svojini — u većem ili manjem stvarnom pravu raspolaganja tom

svojinom i drugih društvenih snaga, a ne samo partijskih oligarhija.

Mit društvene svojine je još uvek duboko ukorenjen na Zapadu, a posvećen u višu, najvišu stvarnost na Istoku. Još uvek se kao neosporna tekovina “istočnih” komunizama — naročito u redovima evrokomunista i levih socijalista — ističe društvenost svojine, još uvek se tretira kao zločin i izdaja svaka neverica u idealnost i spasonosnost društvene svojine.

Razaranje mita društvene svojine nameće mnoge, nepredvidljive probleme. I to ne samo ekonomske i političke, nego i teoretske.

Šta uraditi, u toku menjanja poredaka pod vlašću komunista, sa društvenom svojinom — kako je učiniti ako i ne društvenom, bar društvenijom? Da li je funkcionalnost, odnosno efikasnost svojine — efikasnost i funkcionalnost ne slabija nego u kapitalizmu — moguća na postojećim formalnim osnovama? Nije li neka vrsta grupne, kooperativne svojine izlaz, makar privremen, iz lažnog i neproaktivnog oblika društvene svojine?

A povrh svega, morala bi se nanovo formulisati i teorija socijalizma. Jer ideja socijalizma, odnosno komunizma, nije nastala sa savremenim, lenjinskim komunizmom, niti će nestati s ukidanjem monopola komunista u nekoj komunističkoj državi.

Očito je da društvena svojina ne može da služi za osnovu socijalizma, ni kao ideja ni kao stvarnost, ako pod socijalizmom treba razumeti — a šta bi drugo trebalo razumeti: nije li komunizam i počeo u ranom hrišćanstvu kao pravedna raspodela? — otvoreno društvo, odnosno društvo otvoreno svim oblicima i tendencijama u okviru zakonom uređenih institucija.

Možda zvuči apsurdno, ali socijalizma — društva u kojem slobodna, nenasilna igra socijalnih grupa omogućava pravedniju podelu “nacionalnog kolača” — socijalizma nema bez mešana privrede, bez slobodne svojine.

Jer svojina je takodje sloboda, sloboda je takodje u svojini.

*ILUZORNOST BESKLASNOG DRUŠTVA,
ODUMIRANJA DRŽAVE, SAMOUPRAVLJANJA,
RASPODELE PREMA RADU*

Već je u ovom spisu bilo podosta reči o utopičnosti, o nemogućnosti — zbog same prirode društva i čoveka — besklasnog društva. Ipak ću izvesti zaključak, makar on u nekoliko bio i ponavljanje.

Teoretski uzev, besklasno društvo bi neizbežno odvelo — ako bi do njega i moglo doći — u izumiranje svakog zajedništva, pa samim tim i ljudske vrste. A u realnosti — insistiranje na besklasnom društvu neizbežno vodi ka monopolističkom gospodarstvu određene grupe nad društvom, i to baš one koja propagira takvo društvo.

Prema tome, "greh" i "greška" komunista, tamo gde su zavladaali, nije u tome što su dozvolili — oni to nisu mogli ni sprečiti — formiranje novog klasnog društva, nego u tome što su u ime apokrifne budućnosti, uspostavili svoj monopol i time onemogućili prirodne, slobodne tokove. A komunistički poreci se i održavaju tako dugo na vlasti baš zbog toga što su klasno, svojevrsno klasno, društvo — a ne zbog toga što to nisu — jer time nije sasvim ukočeno socijalno krétanje, odnosno socijalna diferencijacija: vladajući ideološki sloj nije mogao da se održi a da mrvice privilegija ne prepusti i drugima.

Zbog toga ni izlaz iz stagnacije i truljenja komunističkih društava nije, niti može biti, u vraćanju na izvornu dogmu — na besklasno društvo — nego u omogućavanju slobodnih tokova društva, odnosno u ukidanju monopola partijske oligarhije. Najviše, najidealnije što se može postići u društvu svodi se na veću, sve veću, jednakost i pravednost među klasama: sve što je "iznad" ili "izvan" toga samo je veće ili drukčije nasilje, veći ili drukčiji monopol određene grupe nad društvom. Jer mada i zla volja i gramzivost igraju itekakvu ulogu u nastajanju i ustoličavanju klasa, svojina i vlasti — i klase, i svojine i vlasti su plod nužnosti proširivanja i menjanja uslova da bi čovek mogao da opstoji. Ukoliko je ikada i postojala zajednica bez razlika, bez vlasti, bez svojine — ona je bila samom takvom strukturom osuđena na tavorenje i propadanje.

Iz toga sledi — čak i da nema baš u komunizmu i previše dokaza o jačanju, o svemoći države — da učenje o odumiranju države spada u one utopijske konstrukcije koje dobro posluže jedino totalnom gospodarstvu partijske birokratije nad društvom pomoću državnog aparata. Društvom bez države, bez vlasti — ako je takvo društvo zamislivo — odmah bi zavladaala grupa razbojnika: mnoge države, mnoge vlasti, doista su tako i počele. Pa makar šta se mislilo o državi — ni ja ne smatram državu blagodeti; nego neizbežnošću — bez nje se ne može održati nikakva ni socijalna ni nacionalna zajednica: čovek naprosto mora da podnosi mnoga zla, pa i državu, radi dobra, radi života.

Iz učenja o besklasnom društvu i odumiranju države su se rodila i utopijska nedonoščad — samoupravljanje i pravedno nagradjivanje, odnosno nagradjivanje prema radu. Na raspru o tome sam prisiljen — premda uvidjam da i dalje skrećem s glavne teme ove knjige — zbog toga što su baš samoupravljanje i pravedno nagradjivanje glavne, akutne opsese i levih socijalista na Zapadu i komunista na Istoku — kod prvih zbog griznje "socijalističke savesti", a kod drugih zbog opasne apatije naroda, u prvom redu radničke klase.

Samoupravljanje — tačnije rečeno: takozvano samoupravljanje — do sada je najrazvijenije u Jugoslaviji, i kao utopijsko učenje i kao administrativna forma.

Samoupravljanje se u Jugoslaviji javilo posle sukoba sa Sovjetskim Savezom, kao reakcija na neefikasne, kopirane sovjetske forme, ali njegovi začetnici su na Zapadu teorijski u anarhizmu, a praktično u Zapadnoj Nemačkoj. U stvari je ono povezano s postojanjem kakvog-takvog tržišta — u ostalim istočnoevropskim zemljama, gde je tržište "ukinuto", nije ni bilo potrebe za samoupravljanjem.

Ali uporedo s ozakonjenjem i s organima samoupravljanja vodeća uloga partije se nije smanjivala, nego — imajući u vidu čitav period od nastanka samoupravljanja do danas — povećavala. Ni tržište se nije razvijalo, nego je ostalo napola slobodno, a napola ograničeno birokratskim nacionalizmom i lokalizmom, kao i svakojakim privilegijama. Zazirući od ma čijeg, ma kolikog osamostaljivanja, a pogotovu onog radničke klase,

partijsko vodjstvo se postaralo da samoupravne organe pretvori u privesak partije: bezmalo svi članovi samoupravnih organa su i članovi partije. Akutna doktrina jugoslovenskih komunista je: "bez snažne partije u organima samoupravljanja — nema ni samoupravljanja". Samoupravljanje je tako postalo ideološka osnova, ideološko pokriće totalitarnih formi i tendencija u Jugoslaviji — formi i tendencija sada, posle Tita, kako separatističkih tako i unitarističkih.

Konačan rezultat jugoslovenskog samoupravljanja je privredni i zakonodavni kaos, sve zamršeniji sukob partijskog monopolizma s potrebama privrede i društva, s težnjama jugoslovenskih nacija i teoretske misli: ukoliko se taj sukob zaostava, partijska vodjstva nepromišljenije i besomučnije insistiraju na samoupravljanju — faktički na održanju svoje monopolističke vlasti.

Zbog toga je jugoslovensko iskustvo u samoupravljanju dragoceno — dakako u negativnom smislu. To iskustvo otkriva i potvrđuje dve najbesmislenije zablude, dve najporaznije pogreške, samog učenja o samoupravljanju.

Prvo, da samoupravljanje, kao takvo, može rešiti probleme funkcionisanja privrede i demokratizacije socijalizma. Mada i ja smatram da samoupravljanje može u socijalističkim uslovima poslužiti, bar kao prelazna forma, u kontroli privredne administracije — ono ne može biti ništa drugo sem više ili manje podesna forma organizacije. I problemi ekonomije i problemi socijalizma mogu biti jedino rešeni političkom demokratijom — slobodnom igrom datih socijalnih snaga u okviru zakona i institucija. Svako upravljanje, pa i samoupravljanje, mora biti, a i jeste, hijerarhično: u Jugoslaviji 80 posto prihvaćenih predloga potiče od viših — sindikalnih, partijskih i menadžerskih struktura, a samo 20 posto iz baze, a i zvanično se priznaje birokratizacija samoupravnih organa. Niti društvo, niti pojedinac ne mogu samoupravljati. Upravljanje je — u najboljem slučaju — uzajaman odnos između raznih vlasti i pojedinaca: pojedinac upravlja sobom time što njime upravljaju drugi, a on drugima.

Drugo, da je samoupravljanje "konačno nadjena" forma prelaza u besklasno društvo — nasuprot staljinističkom biro-

kratizmu i nasilju. Nastranu to što se jugoslovenska partija obračunava s idejnim protivnicima ne hajući o samoupravljanju — insistiranje na samoupravljanju kao na jedinog, uz to demokratskoj i najdemokratskijoj, formi nije i ne može biti ništa drugo nego ideologizacija samoupravljanja: nova ideologija, stari, provereni lenjinski totalitarizam.

Ideologija nema u sebi snage da izidje iz vlastite, vlastodržačke, opčinjenosti: samoupravljanje je jalov, iluzionistički poduhvat spasavanja monopolizma partijskih i propartijskih birokratija.

Kao samoupravljanje, tako je i pravedno nagradjivanje, odnosno nagradjivanje prema radu, jedna od najprivlačnijih postavki i parola socijalističkih pokreta, pogotovu u socijalističkim zemljama: šta bi moglo biti lepše i pravednije nego da svak bude nagradjen po zasluži? Ali to su, istovremeno, najmanje objašnjavane i najneobjašnjivije, najčešće zloupotrebljavane postavke i parole. Koji je to kriterijum, koja je to mera kojom se može pravedno izmeriti nečiji rad, makar da se radi o radnicima istih kvalifikacija pod istim radnim uslovima? Kako pravedno nagradjivati kad je i samo odlučivanje o nagradjivanju hijerarhično, kad odluku o tome donose viši forumi, više vlasti? Zar su doista oni koji upravljaju i vladaju svi od reda toliko nesebični i mudri da uvek i na svakom mestu iznadju pravu meru nagradjivanja?

Takva mera nije do sada pronadjena ni u jednom sistemu, bilo da se radi o najdemokratskijem, s najmudrijim i najpravičnijim vodjima, a nekmoli kad se radi o diktaturama sa samovoljnim, često i prigupim, oligarhijama.

Jedino stvarno, koliko-toliko pravedno, merilo nagradjivanja prema radu može biti tržište — ukoliko je slobodnije, utoliko je i verovatnoća pravednog nagradjivanja veća. Istina, baš u vreme slobodnog tržišta, u devetnaestom veku na Zapadu, eksploatacija, odnosno nepravedno nagradjivanje, bila je i nepravedna i bezobzirna. Ali u tome su, pored gramzivosti vlasnika, znatnu ulogu igrale i istorijske okolnosti — opšta zaostalost, oskudica kapitala, neorganizovanost radnika, uticaj vlasnika na državnu vlast i tako dalje. A niti postoji, čak ni na Zapadu, neko idealno, apsolutno slobodno tržište: slobodu

svakog tržišta, i onog najslobodnijeg, neprestano ruše i uspostavljaju različite privredne grupacije, pa i sama država.

A kakav tek kriterijum nagradjivanja prema radu nude, i mogu da ponude, socijalističke zemlje kad su one, i u načelu i u praksi, protiv tržišta: tržišna vrednost se tamo ostvaruje rušenjem administrativnih stega i propisa i preko međunarodnog tržišta, zbog čega te zemlje i zapadaju u ekonomsku konfuziju i podređenost.

Zbog toga su i jedina merila koja socijalističke zemlje mogu primeniti, i primenjuju, za nagradjivanje prema radu, ona koja odgovaraju ideološkoj, totalitaranoj prirodi njihovih vlastodržaca, i njihovoj moći, to jest ideološka, voluntaristička i administrativna. Ukidanje, ometanje tržišta i tržišnih zakona u tim zemljama potiče iz nastojanja vladajućeg monopolističkog sloja za održanjem svoje administratorske, privilegovane uloge — dakako motivisane i marksističkim antitržišnim doktrinama.

ub Nema niti može biti pravednog nagradjivanja — kao ni savršenog društva, ni društva bez države. Eksploatacija je neminovna, čak prirodna, kao što je i borba protiv eksploatacije pravedna i mogućna: čovek opstoji boreći se, takodje, protiv društvene, kao i prirodne, svoje prirode. To isto bi se moglo reći i za ravnopravnost i neravnopravnost: i jedna i druga se ruše i uspostavljaju neprestanom borbom.

Najpravednije je društvo koje je svesno svoje nepravednosti — društvo konflikata i zakona, zakonskih konflikata.

IX

Tamnica je pogodno i plodno tle za razmišljanje — naročito za nestvarna, utopična i "kosmička" razmišljanja.

U jesen 1957. godine — baš u dane kada se prva ljudska tvorevina, sovjetski kosmički brod, otrgla od zemaljske teže i vinula u vanzemaljske prostore — mene su iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici policajci odveli na sudjenje zbog *Nove klase*. Bio sam već izdržao u ćeliji bezmalo čitavu godinu prve osude — zbog solidarisanja s Madjarskim ustankom 1956. godine — kad je objavljena *Nova klasa*, pa su me iz kaznionice ponovo potegli na sudjenje i izrekli mi kaznu od sedam godina zatvora.

Pisao sam tada *Crnu Goru* i baš delove kad junak te knjige, Miloš, iščekuje vešanje sa dvojicom isto takvih sapatnika: očekivanje nove kazne i dugogodišnjeg tamnovanja pobudjivalo je crne misli i uživljavanje u smrtnu jezu, a ljudsko otrzanje iz zemaljske "dolje plača i užasa" je budilo misli o čoveku i čovekovojoj kosmičkoj budućnosti i sudbini...Dok je na putevima, kojima su me vozili ka gradu, ključao život — dečaci s koturovima, žene u letnjim haljinama i lakim džemperima, radnici u izgužvanim i zamazanim odelima. I uzreli kukuruzi, čije je iskrzano, žutnulo lišće zadržavalo izmaglicu i rosu. I bik, ogroman i moćan, ukroćen alkrom kroz nozdrve, kojega je sredovečan seljak vodio na pazar ili na klanicu...

I po sudjenju su me vratili, nekim drugim putem — ispražnjenog, ojadjenog, ali smirenijeg i pripremnog za nova kljanja, nove misli...

Čovek — da li je ili nije kosmičko biće?

Ne razumem pitanje — na njega se može odgovoriti i negativno i pozitivno, zavisno od toga šta se podrazumeva pod Čovekom, pa i pod Kosmosom. Nesumnjivo je da je Čovek zemaljsko biće, ali koje je po svojim umnim mogućnostima kadro da se otisne u kosmička prostranstva. Materija je svuda, koliko se zna, jedna te ista, ali uslovi života su, koliko se zna, zemaljski ili veoma retki u Kosmosu. Verujem da i negde drugde ima života, a ne sumnjam u to da će Čovek — samim tim što će biti kadar da transformiše oblike materije — stvoriti van Zemlje uslove života.

No bilo ovako ili onako, prodorom u Kosmos Čoveka, odnosno njegovih orudja, otpočeće — već je otpočela — epoha novih, neslućenih mogućnosti: istrzanjem iz zemaljskih uza započinje besmrtnost, neuništivost čovečanstva.

Počela je najveličanstvenija i najstrašnija drama Čovekova: izlazeći u beskraj Čovek upada u beskonačnu tamnicu i nesagledivu slobodu. Tamnica će zjapiti sve bezizglednija, a sloboda se nuditi sve dokučivija. Prodiranje u spoljnu tamnicu će uvećavati unutarnju slobodu: saznanja o svetu i Čoveku, oslobađanja Čoveka u sebi i u svetu. Tehnika neće potčiniti, neće mehanizovati Čoveka — Čovek će otkrivati i podmladjivati svoju iskonsku, "nagonsku", suštinu koju su civilizacije gušile i sakatile u borbi za egzistenciju.

To su, dakako, slutnje, nagadjanja. Ono u šta verujem jeste: Čovek će i u Kosmosu nastaviti da se bori i strada, da veruje i stvara. I ratovi "kosmičkim", atomskim oružjima postaće mogućnost, verovatno i realnost. Budućnost Čovečanstva je u Kosmosu, ali tamo Čoveku predstoje i tragedije neslućenih, čudovišnih razmera i oblika. Čovečanstvo će se širiti i ujedinjavati na kosmičkim bojištima. Današnje ideje, današnje dogmatične i pragmatične ideologije će odumreti u zemaljskom zlu i prašini — budućnost, kosmička, pripada idejama, filozofijama i religijama. Sreća čoveka izgledaće mogućnija nego ikad, jer će i mogućnosti izgledati neograničene. Pred nama je epoha vodja i mislilaca, sanjara i realista kakve čovečanstvo nije videlo po zamahu i dubini, po vizionarstvu i realizmu.

I te su me misli opsedale u tamnici — baš svojom skućenoš-

ću tamnica podstiče mišljenje da bludi, da poriče uslove i prirodne zakone i prepušta se svojoj, bezuslovnoj slobodi: između ćelije i beskraj, između ideje i realnosti u tamnici nema pregrada.

I u uskoj vezi s tim kosmičkim, nerealnim i privatnim razmišljanjima — razmišljanja o Čoveku, o Čovekovoj ličnosti i sudbini, o tragičnosti Čovekove egzistencije, Čovekove neotklonjive borbe za dobro i slobodu: jedan krug se završi u krvi i omrazi, da bi započeo novi s idejom i odricanjem. Nigde nikad smiraja, sreća je u borbi i traganju.

JEDAN TAMNIČKI DAN

Na početku poslednjeg robijanja, od 1962. do 1966. godine, ukoliko me sećanje služi — nametalo mi se, kao literarni motiv, opisivanje jednog mog zatvorskog dana. Ali ne opisivanje spoljnog, zatvorskog reda i regularnih postupaka zatvorenika: materijalna i fiziološka svakodnevnica je trebalo da bude samo okvir i pozadina, valjda i zbog toga što ja u tamnici nisam bio prinudjen da se hrvem za goli život — imao sam i previše hrane, nisam morao da radim, zatvorski lekari su uvek bili predusretljivi.

Moj motiv jednog zatvorskog dana trebalo je da bude opisivanje unutarnjeg, misaonog i emocionalnog, života zatvorenika. Sve što bi mu padalo, sve što bi mu moglo pasti na pamet, sve što je osećao i žudeo — dakako u konkretnoj ćeliji, u toku konkretnog zatvorskog reda i obavljanja svojih nužda i obaveza... Noćna zamišljanja i košmari, jutarnje tlapnje i trežnjenja, dernjanje stražara i krici zatvorenika, rezanje brava i treska vrata, oko na špijunki i strepnja u ćeliji. Sećanja i sanjarije, ideje i reflektovanje spoljnje realnosti na mišljenje u tamnici. Žudnje iza rešetaka, filozofiranje pregradjeno rešetkama.

To je zamišljano kao — to je moglo biti — čitav život zatvorenikov u jednom zatvorskom danu. Pa i čitava ljudska istorija, ljudska sudbina, u doživljajima, unutarnjim, jednog suznja u jednom konkretnom, u kojem bilo danu.

Nacija i društvo, Zemlja i Kosmos nemaju centra — u tamnici, u tamničkoj ćeliji, robijaš, idejni robijaš, doživljuje sebe kao centar sveta, centar svega. Istina, on zna da to nije niti može biti, kao ni bilo ko drugi. Ali njegovo osećanje i njegova misao su prečesto takvi da se on zanese i doživi sebe, svoju ideju, kao žižu sveta. Jer još sluti, još sluti svoje malecno srce, još izviru sveže, neugasive misli.

Pa i takav, sveljudski, “kosmički”, taj motiv — to sam znao — nije mogao biti napisan u tamnici. Ako sam hteo da pišem nesputano — a tako jedino i ima smisla pisati — neizbežne su i “zle”, jeretičke i kritičke misli, koje vlasti ne bi dopustile da izidju iz tamnice, kad bi ih već ulovile na hartiji. Ova knjiga je unekoliko zamena za taj zamišljeni tamnički dan.

Tako sam taj motiv tajio u sebi, negovao ga zaboravom. Jer ideja, u svojoj doslednosti i otvorenosti, mora da bude i mudra, lukava — da se pritajuje, da čeka i bira svoj, ostvarivi trenutak. U tamnici je ona najslobodnija, izlazak iz tamnice ni njoj nije lak i jednostavan. Jer ona je i živ čovek, data ličnost — čovek, ličnost je nosi i pronosi.

Jedan tamnički dan — dan ideje i realnosti, trpljenja i nade, kovitlanja u sebi i leta u beskraj. Kosmos i tamnica u sužnjju.

KOSMIČKA IDEJA-UTOPIJA, KOSMIČKA IDEJA-REALNOST

Pred licem Kosmosa, pred bezdani i realnosti Kosmosa, verovatno će se povući i ugaziti “klasne” i “nacionalne”, “komunističke” i “kapitalističke”, a i ostale utopije koje danas haraju i oduševljavaju ljude i poretke: “kapitalizam” i “socijalizam” su blizanci — oni se hrane omrazom i strahom jedan iz drugog, oni će i iščeznuti, ili se izmeniti, u takmičenju i kataklizmi.

Svest i sazrevanje će možda, verovatno, u “kosmičkoj budućnosti” postati realističniji, naučniji — nijedan korak u kosmičkom beskraju nije, niti će biti, mogućan bez naučne, kompjuterizovane obrade i sigurnosti. Ali Čovek neće prestati da bude sanjar: verovatno će Čovek, našav se u realnosti

beskraj, postati sanjarskiji, utopističkiji ili — ako se nekom ti izrazi više svidjaju — verskiji, idejniji. Čovek ne bi mogao ni da širi svoje uslove kad u osnovi svega njegovog ne bi bila težnja ka apsolutnoj istini, ka formuli Kosmosa i savršenstvu ljudskom. Utopija i realnost će se, verovatno, u svesti i saznanju približavati — da se nikada ne spoje i poistovete. Apsolutna ideja, Bog i blaženstvo, ni s prodiranjem u Kosmos neće biti saznati i dosegnuti, ali ne zbog toga što bi Čovekovo postojanje time izgubilo smisao, nego što to nije u prirodi ni Kosmosa ni Čoveka: Čovek, kao i Kosmos, sazdan je kao bezmeran, kao nedokučiv.

Da li će u toj budućnosti nastati novi čovek — o kome su utopisti i propovednici toliko sanjarili i propovedali. Ko to može da zna? Da li se čovek bitno menjao u toku svog postojanja, premda se stalno bogatilo njegovo iskustvo i saznanje? Ako Čovek u Kosmosu i doživi neke transformacije on neće prestati biti ono što jeste: “kosmički Čovek” će zadržati svoja svojstva, svoje slabosti i vrline, makar i postao umniji i strasniji, moćniji i podložniji. Kako god bilo — Čovek se neće obezličiti, nego, pre, postati još ličniji. Nešto slično bi se moglo reći i za narode, za etničke posebnosti. Ličnost i narod su bogatstvo i energija čovečanstva.

Najsmelija avantura u koju se zaputio Čovek je i njegovo najproračunatije delovanje. Najrealnija realnost i najsanjarskija sanjarija, nepobitno saznavanje i tvrdo verovanje.

Ideja i tamnica, Čovek i Kosmos.

*Beograd,
jesen 1982 — zima 1983.*

OBJAVLJENA DELA MILOVANA DJILASA

Nova klasa, Razgovori sa Staljinom, Crna Gora, Gubavac i druge priče, Njegoš, Nesavršeno društvo, Izgubljene bitke, Besudna zemlja, Kamen i ljubičice, Uspomene revolucionara, Delovi života, Ratno doba, prevod s engleskog speva Izgubljeni raj Džona Milтона, Druženje s Titom, Ideje i sistem, Sudbina lopova, Vlast.

Većina Djilasovih dela su objavljena na više svetskih jezika.

Članci i intervjui u američkim, engleskim, italijanskim, nemačkim, francuskim i drugim novinama i časopisima.

Srpsko-hrvatska izdanja *Nesavršenog društva, Druženja s Titom* i *Vlasti* mogu se nabaviti preko časopisa *Nаша reč*, 53 Hawthorn Drive, Harrow, Middlesex, HA2 7NU, Velika Britanija.